

Fem højmesserekonstruktioner

1569 – 1699 – 1764 – 1832 – 1901

Skitser udarbejdet i foråret 2016

af Holger Villadsen

Forord

Efterfølgende er sammenkobling af fem højmesserekonstruktioner, som jeg lavede i de første måneder af 2016 med henblik på, at de kunne bruges som i forbindelse med fem historiske gudstjenester, der er planlagt i anledning af reformationsjubilæet i 2017.

De fem rekonstruktioner er lavet hver for sig og er beregnet til at kunne bruges hver for sig. Derfor er der en del gentagelser. Jeg håber, at jeg har været nogenlunde konsekvent, men der er kun tale om foreløbige arbejdsplaner.

Udgangspunktet var tre højmesserekonstruktioner, som jeg havde lavet i forbindelse med en planlagt udgivelse af Baggers Alterbog fra 1688. Arbejdet er ikke opgivet, men er ikke blevet realiseret endnu. Måske bliver det færdiggjort i løbet af nogle år?

I skitserne indgår en del petitnoter. Nogle af dem er kildehenvisninger, og andre er foreløbige bemærkninger og spørgsmål markeret med 'HV' = undertegnede.

Radsted, oktober 2016
Holger Villadsen

Indhold

Dansk højmesse 1569	3
Dansk højmesse 1699	19
Dansk højmesse 1764	37
Dansk højmesse 1832	57
Dansk højmesse 1901	81

Dansk højmesse 1569

Skitse til rekonstruktion af dansk højmesse i 1500-tallet
af Holger Villadsen, marts 2016

UDGANGSPUNKT: KIRKEORDINANSEN 1539 / ALTERBOG 1556 / SALMEBOG
1569 / GRADUALE 1573

Min hovedkilde er Kirkeordinansen fra 1539, men jeg har udfyldt med tekster fra alterbogen 1556, salmebogen 1569 og gradualet 1573. Der er altså tale om en rekonstrueret ordning, hvor kilderne ikke er helt samtidige, og der kan være nogle problemer/ fejl ved denne metode. Endvidere vil der være mulighed for at vinkle ordningen forskelligt: med vægt på begyndelsen af århundredet eller på slutningen af århundredet, med vægt på bymenigheder (og brug af latin) eller på landmenigheder med degn (og uden latin).

Efterfølgende er primært vinklet i retning af slutningen af århundredet og i retning af en landmenighed. Men hvis højmassen i 2017 skal holdes i en bykirke, burde man nok lægge mere vægt at bruge latinske tekster, hvor det var muligt i sidste halvdel af 1500-tallet.

Kilder / tekster

Kirkeordinansen 1539 = Den rette Ordinants som nu sist paa Herre dagen y Ottense bleff offuerseet oc besegelet / Huorledis Kircketiennisten skal holdes vdi Danmarckis oc Norges Riger / oc de Hertugdømme Slesuig Holsten. Trykt hos Hans Vingaard, København 1542. [Jeg har brugt udgivelsen af Martin Schwarz Lausten, Kirkeordinansen 1537/39, København: Akademisk Forlag 1989. Der henvises til sidetal i denne udgave].

Palladius' alterbog 1556 = Søndagers Oc hellige dagers Episteler oc Euangelia met Collecter, oc andet at bruge vdi Christi Naduere effter Ordinantzens lydelse. Petrus Palladius, Prentet i Meydeborgk hos Hans Walter M.D.LVI. [Jeg har brugt en moderne udgave: Peder Palladius, Den ældste danske Alterbog 1556, udgivet efter Originalen af Lis Jacobsen, København: Gyldendal 1918].

Salmebog 1569 = Den danske Psalmebog met mange Christelige Psalmer. Ordentlig tilsammenset, formeret oc forbedret, aff Hans Thomissøn. Prentet i Kiøbenhavn 1569. [Jeg har brugt facsimileudgaven, som er udgivet af Det danske Sprog- og Litteraturselskab, København 1933].

Graduale 1573 = Gradval. En Almindelig Sangbog, som Høybaarne Første ... Ved Niels Jespersson, Prentet i Kiøbenhavn 1573. [Jeg har brugt facsimileudgaven, som er udgivet af Dansk Organist- og Kantorsamfund og Samfundet Dansk Kirkesang, København 1986].

[Højmesse]

Huorledis Messen skal holdis y almindelighed for folcked, Di alle andre Alter messer afleggis aldelis, Oc alleniste een holdis, for dennem som seg wille lade berette, fordi Messen er dog intet andet, end Herrens Naduordis brug, til at trøste de skrøbelige samuittigheder Oc at forkynde Herrens død.

Så skal der nu holdis en Høgmesse om Søndagen for dennom, som wille berettis, vdi de wonlige Messeklæder, offuer et bret Alter, med wonlig kalck og disk oc tende liuss.

Canicherne, oc synderlige de huess Domkircke ick er nogen Sognekircke, maa holde paa Latine een Søndags Messe, Dog om der er, som wille berettis.

Den tidende Messe, som kallis Canon, wille wy de skulle plat offuergiffue, oc saa maa de forkynde Herrens død.

Her skal man acte, at Pater noster oc Ordene, som liude paa Naduorden, bliffue læsde paa danske, saa wel i Domkircker som vdi andre, effter som det bliffuer dennom forskreffued.

Kirkeordinansen 1539: Lausten 1989, s. 166-167

[I. INDLEDNING]

[Confiteor / Præstens stille bøn]

Tieneren, som Messen skal holde, skal falde paa Knæ for Alterid, oc wed seg sielff læsse Confiteor.

Saa skal hand oc bede for Ordsens framgang, for Kongen, oc Riget, det stund folcked siunger.

Kirkeordinansen, s. 167.

HV: Confiteor foregår samtidigt med Introitus. Derfor er det lidt misvisende at have Confiteor og Introitus som to punkter (to overskrifter), men det er mest overskueligt tekstmæssigt, og derfor har jeg valgt denne løsning.

HV: Det fremgår af indledningen/overskriften, at præsten er iført messeklæder, men jeg har ikke set præcise anvisninger om, hvornår han iføres messeklæder. Når man ser på senere praksis, vil jeg formode, at han iføres messeklæderne foran alteret, såsnart han går ind foran alteret, og inden han knæler i stille bøn.

HV: I Kirkeordinansens anvisninger for højmesse uden nadver (Lausten s. 173) står der, at præsten i den situation kun er iført messesærk, men ikke messehagel. Og desuden også, at han i den situation slet ikke går for alteret.

Confiteor.

Domine Deus Pater coelestis / peccauimus / iniuste egimus / iniquitatem fecimus / iam non sumus digni / vt nos veluti filios tractes / attamen non secundum peccata nostra quorum numerum multitudinem arene maris ac stellarum coeli / superare nosti / facias nobis / Sed secundum multitudinem misericordie tue nobis in filio tuo domino nostro Jesu Christo exhibite / propitius esto peccatis nostris / da nobis cor nouum / ac spiritum nouum / vt

in nouitate vite ambulemus omnibus diebus vite nostre / ad gloriam tuam
sempiternam et Ecclesie salutem / Amen.

En bekendelse paa danske.

O Gud Almectigste / Jeg arme syndige Menniske bekender mig for dig / min
skabere oc forløserer / at ieg icke alene haffuer syndet met tancker / ord oc
gerninger / Men ieg er ocsaa vndfangen i synden / saa at min gantske natur oc
væsen er straffelig oc fordømmelig for din strengheds oc retferdigheds ansict.
Thi flyer ieg til din grundløse barmhertighed / søger / beder oc beger naade aff
dig / Herre ver mig arme syndere barmhertig for din kiere Søns Jhesu Chri
si vor Herris skyld / Amen.

*En Bøn for Øffuerigheden at bede paa knæ faar Alteret ved sig self effter Ordinantzens
lydelse.*

O Almectigste euige Gud / som visselige regerer baade Himmel oc Jord / se
miskundelige til vor naadigste Herre Koning Christian / oc til Rigens Raad /
Oc til al andre Øffuerighed som skulle styre og regere Land / Rige / Steder oc
Byer / oc lad dem alle retferdelige regere deris Almue her paa Jorden / at de
mue siden besidde Himmerigis Rige met dig euindelige / Amen.

En Anden Bøn for Ko. Ma.

O Gud Almectigste / huess Rige oc Mact er wendelige / forbarme dig offuer
din gantske Christen Kircke oc styre oc regere saa din vdualde tieneris vor
Naadigste Herris Koning Christians hierte / at hand maa kende sig at vere din
tiener oc for alting søger din Guddommelige Maiestatz ære oc at wi hans
naadis vndersaatte / kunde kende hannem som tilbørligt er / at haffue sin
mact aff dig / tiene hannem trolige / høre hannem oc vere hannem
vnderdanige met al hørsomme effter din bud oc befalning / Ved vor Herre
Jhesum Christum / A.

Bønnerne citeret fra Alterbogen 1556, s. 44-45.

*Siden skal hand forfølge Messen effter den wedtagne sed, Saa dog at hun icke bliffuer
besmitted med noget ord, som liuder om offer eller gierning, som vdi Paffuens kircke er
skied med misdyrckelse oc bespottelse.*

Kirkeordinansen 1539, s. 167-168.

[Indgangen / Introitus]

*Først, skal siungis eller læsses indgaangen, som kallis Introitus, Men icke nogen der
icke tagen er tagen aff den hellige schriff, saa som de ere, der falde om Søndager, oc om
Christi højtiids dage, tagen vdaff Psalteren, Eller vdi den stæd nogre danske Psalmer, oc
synderlig paa Landzbyerne.*

Kirkeordinansen 1539, s. 168.

Salmebogen 1569 anfører i højmesseoversigten, at her synges »Aff dybsens Nød
raaber jeg etc.« eller en anden dansk psalme / som mest kommer offuer eens met
høytiden eller den dags Euangelio.

Gradualet 1573 har til hver et latinsk introitus. Desuden er der til mange dage i
kirkeåret en dansk introitussalme.

HV: Det vil umiddelbart være mest oplagt med salmen »Af dybsens nød«, som findes i salmebogen, fol. 178-179. Men man kan også følge gradualet med et latinsk introitus, hvis man vælger det spor og den vinkling. Og i en bykirke vil det nok være mere korrekt, men også mere fremmedartet. Valget mellem de forskellige muligheder må afhænge af, om der tilstræbes dansk menighedssang eller latinsk korsang.

[Kyrie]

Kyrie eleison vnder atskillige noder, effter tiidsens atskillighed, liges som her til dags haffuer, wæred holdet, med den Engelske loffsang, Gloria in excelsis deo, den presten skal paa latine eller danske begiønne, Oc siden skal kircken forfølged.

Kirkeordinansen 1539, s. 168.

HV: Det fremgår ikke klart af Kirkeordinansen, hvem der synger Kyrie. I landsogne har det formentlig været degnen alene – ligesom i senmiddelalderlig tradition og i Kirkeritualet 1685.

Kyrie / Gud Fader allsomhøyeste trøst / du est vor glæde oc lyst / spar oss ælende beuar oss fra Synd / forbarme dig offuer oss.

Christe / du est vor Vey oc det sande Liuss / sandhedsens port / Kierlighedsens speyl / alle Christnes Liff oc raad / du oss til vor Salighed giffuen vaarst / forbarme dig offuer oss.

Kyrie / Hellig Aand i euighed vær hoss oss met din miskundelighed / vor Synd vil wi begræde / lad oss ey fortabis / wi paa dig nu haabe / Forbarme dig offuer oss.

Graduale 1573, Kyrie til 1. søndag i advent.

Gradualet har desuden Kyrie til følgende dage: Kristi fødsels dag (græsk), S. Staffens dag (dansk), Påskedag (græsk), Anden og tredje påskedag (dansk), Pinsedag (latin), Anden pinsedag (dansk, tekstmæssigt identisk med 1. søndag i advent), Onsdage (græsk).

I Salmebogen 1569 er der et dansk Kyrie til følgende dage/perioder:

- Fra Kristi fødsels dag og indtil Kyndelmisse
- Fra Påskedag og indtil pinsedag
- I pinsedagene og alle de andre søndage i kirkeåret [denne er tekstmæssigt identisk med gradualets til 1. søndag i advent]

[Gloria]

HV: Jfr. teksten fra Kirkeordinansen 1539 (anført ovenfor under Kyrie).

Det fremgår af Kirkeordinansen, at Gloria intones af præsten.

Nedenfor anføres den danske tekst fra salmebogen 1569. Men der kunne også vælges en latinsk tekst fra Gradualet.

Presten staaendis vend til Alteret / begynder Gloria in excelsis Deo etc. saaledis.

*Alleniste Gud i Himmerig /
være loff oc priss for alle sin naade.*

Degnen oc folckit forfølger det / siungendis

Der hand haffuer giort i Jorderig /

I disse samme naadelig dage.

Paa Jorden er kommen stor glæde oc fred /

Menniskerne maa vel glædis ved /
Guds yndist oc gode villie.

Wi loffue wi prise wi neye dig /
Wi tacke dig for din Herlighed /
O Herre Gud Fader i Himmerig /
Du haffuer oss giort stor kierlighed /
Allting haffuer du i din mact oc vold /
Huad du vilt haffue frem kand ingen forholde /
Vel dennem der dig kunde frycte.

O Jesu Christ / Guds eniste Søn /
Som hoss Gud Fader sidder /
Du som haffuer frelst all Menniskens kiøn /
Oc oss mer Gud forliger /
Formedelst dit Blød oc haarde Død /
Haffuer du løst oss aff Synd ov nød /
Giff naade i din tro bliffue.

Du est allene vor Frelsermand /
Der oss vil Himmerig giffue.
Du est Gud Faders uskyldige Lam /
Der for oss Døden vilde lide /
Du est allene vor salighed /
For din skyld haffue wi naade fangit /
Allmectigste Jesu Christe.

O Hellig Aand vor Trøstermand /
Som oss all sandhed kand lære /
Hielp oss at bliffue ved din lærdom /
Gud Fader oc Søn oc dig ære /
Beskerme oss fra Dieffulens falske list /
Hielp oss at tro paa Jesum Christ /
Nu oc euindelig / Amen.

Salmebog 1569 og Graduale 1573.

Gradualet har også Gloria til følgende dage: Kristi fødselsdag (latinsk tekst),
Påskedag (latinsk tekst), Pinsedag (latinsk tekst)

[Hilsen og indledningskollekt]

Saa wender han seg til folcked, oc siger, Herren wære med eder, oc wender sig om igen oc læss Collecten, Men alt paa danske, oc den alleniste een, vden tiidsens nødtørffthighed esker end een, Oc folckid skal alt suare Amen.

Kirkeordinansen 1539, s. 168.

HV: Svaret efter hilsenen anføres ikke i Kirkeordinansen, men jeg vil nu forudsætte, at der har været et svar, sådan som det anføres i salmebogen 1569.

Presten vender sig til Folcket / sigendis:

Herren være met eder.

Degnen oc Folckit suarer.

Oc met din Aand.

Siden vender presten sig til Alterit oc læss Collecten aff Alterbogen / saaledis.

Lader oss alle Bede.

O Herre etc.

Degnen oc Folckit suarer:

Amen.

Salmebog 1569, med noder og messeanvisning.

HV: Kollekten tages fra alterbogen 1556, som har to valgfrie kollekter.
Missalekollekterne findes kun i den første alterbog fra 1556.

[II. ORDET]

[Epistel]

Naar det er nu gjord, saa wender hand seg atter igen til folckid oc læss Epistelen paa Danske.

Kirkeordinansen 1539, s. 169.

HV: Jeg supplerer nedenfor med højmessevejledningen fra Salmebogen 1569.

Siden vender Presten sig atter igen til Folckit / oc læss Episteln aff Alterbogen / saaledis.

Epistelen bescriffuer oss Sancte Poffuel til de Corinther.

Kiere Brødre etc.

Salmebogen 1569, med messetoner.

HV: Epistelteksten tages fra alterbogen 1556.

[Halleluja]

Halleluja, som er en euig liud y den hellige kircke, skulle thu børn siunge, med versed, foruden den lange hale bag effter.

Kirkeordinansen 1539, s. 169.

HV: Graduale 1573 har til hver søndag et latinsk Halleluja, som oftest med tekst fra én af de gt-lige salmer. Gradualet har også et eller flere danske Halleluja'er, f.eks. s. 112 og 120, beregnet til brug i landsbykirker. I et vist omfang er der særregler for fastetiden. Salmebogen 1569 har 5-8 (?) danske Halleluja-salmer. Desuden bemærkes i salmebogen, at børnene døbes efter Halleluja.

[Salme / Gradualsalme / Sekvens]

Siden i den stæd som mand pleyde at siunge Gralen, maa siunges en dansk sang, tagen vdaff schrifftten, eller oc en Grale alleniste med tu vers.

Alle Sequentzer skulle lades tilbage vden i de iii Christi Hoffued højtider, Fra Jul ind til Kyndermøsse, Grates nunc omnes, med sin danske sang derhoes, Nu lader oss alle tacke Gud wor Herre etc.

Fra Paaske oc ind til Pindzdag Victime Paschali laudes, med sin danske Christ stod op aff døde. Oc Pinzdag, Veni Sancte Spiritus, med sin danske sang Nu bede wy den Helligaand etc.

Kirkeordinansen 1539, s. 169-170.

I Salmebogen 1569 bemærkes desuden. »Fra Pindzehøytid indtil Jull / Oc siden effter Kyndelmisse indtil Paaske / siungis effter Haleluja i Messen / Nu bede wi den Hellig Aand.« I Graduale 1573 findes følgende »sekvenser«:

- søndag i advent
- Juledag, s. 46
- Påskedag, s. 196
- og 3. påskedag, s. 216
- Pinsedag, s. 254
- Trinitatis søndag, s. 277

Nu bede wi den Hellig Aand /
alt om den Christelig Tro oc ret forstand /
det oss Gud beuare / oc sin Naade sende /
naar wi heden fare /
aff dette ælende / Kyrieleis.

Du værdige Liuss giff oss dit skin /
Lær oss at kiende Christum Jesum allene /
At wi met hannem bliffue /
Vor kiere Frelsermand /
Som oss monne indlede
Til det Foriette land. Kyrieleis.

Du søde Aand skenck oss foruist /
At wi maa dricke aff dit kierlighedsens bryst /
At wi udaff hiertet
Huer anden elske /
Met it sind vdi Christo /
Oc haffue baade fred oc ro. Kyrieleis.

Du ypperste Trøster i all vor nød /
Hielp at wi forsmaa Verdsens spot oc wselhed /
At wi bestandig bliffue /
Paa vor sidste ende /
Nar wi met Dieffuelen kiffue
Om dette ælende. Kyrieleis.

Graduale 1573 til 1. søndag i advent. Ifølge salmebogen og gradualet ser denne salme ud til at være blevet sunget en stor del af kirkeåret.

[Evangelium]

Nu wender hand seg til folcked igien, oc læss Euangelium paa danske, med denne begyndelse, disse effterfølgende ord etc.

Kirkeordinansen 1539, s. 170.

Evangelieteksten tages fra alterbogen 1556.

HV: Kirkeordinansen omtaler ikke en indledende hilsen og menighedssvar. Det er måske en fejl? Men i givet fald er det en fejl, der også findes i Kirkeritualet 1685. Så jeg er ikke helt overbevist om, at det bare er en undladelsesfejl.

Nedenfor anføres teksten fra Salmebogen 1569.

*Der effter vender Presten sig til Folckit / oc læss Euangelium aff Alterbogen / saaledis.
Herren være met eder.*

Degnen oc Folckit suarer.

Oc met din Aand.

Presten siger fremdelis.

Disse effterfølgendis Ord beschriffuer oss den hellig Lucas Euangelista.

Degnen oc Folckit suarer.

Gud være loffuit for sit gladeligt budskab.

Salmebogen 1569, med noder til både præst og menighed.

[Trosbekendelsen]

Der nest vender hand seg atter til Alterid oc begynder, Credo in unum Deum etc.

Der effter siunges paa Danske Wy troe allesammen paa een Gud etc.

Kirkeordinansen 1539, s. 170.

HV: Jeg har lidt svært ved at tro, at præsten først messer hele Nikænum på latin (solo), og at menigheden derefter synger trossalmen på dansk. I den tidlige danske reformation har man nok gjort det visse steder og til visse tider, men det ser ikke ud til at være praksis i Salmebogen 1569 eller i Gradualet 1573.

Lausten forudsætter i note 75 (s. 170), at både Nikænum og trossalmen synges.

Men jeg er skeptisk – i hvert fald når det drejer sig om sidste halvdel af 1500-tallet.

Til Juledag har gradualet den latinske tekst til Nikænum med noder, så Nikænum har været brugt i et vist omfang, men kun på særlige festsdage.

Wi tro allesamen paa en Gud /
Himmels skabere oc Jordens /
Guds Søn sin Faders villie gjorde /
paa det wi hans børn skulle bliffue /
hand vil oss forsee vor næring /
liff oc Siel i hans beuaring /
alltid hand oss vil beuare /
intet int skal oss vederfare /
hand søger for oss / dag oc nat /
for hand haffuer allting i sin mact.

Wi tro alle paa Jesum Christ /
Som er Guds Søn oc vor Herre /
Som aff den Hellig Aand undfangen vaar /
Aff Guddommelig krafft oc ære /
Aff Maria den rene Jomfrue
It sant helligt Menniske vorden /
Pint vnder Pontio Pilato /
Kaarsfest / død / oc jordet / til Helffuedis foer /
Paa tredie dag aff døde opstod /
Til Himmels foer /
Vor Dommer er hand vorden.

Wi tro oc paa den Hellig Aand /
Lig met Fader oc met Sønnen /
Som alle bedrøffuedis husualer er
Met dyrebar Gaffuer oc naader skøne /
All gantske Christenhed paa Jorden
It samfund gjorde met sine Orde /
Met hannem vore Synder tilgiffne vorde /
Wi Menniske skulle alle opstande
Effter dette ælende /
It nyt leffnit er oss bered /
I euighed til euig tid.

Graduale 1573 til 1. søndag i advent.

HV: En anden tekst findes i salmebogen 1569, fol. 117-118.

Salmebogen anfører to versioner.

[Prædiken: bøn, prædiketekst og udlægning]

Her effter skal nu den wonlige predicken skee.

Kirkeordinansen 1539, s. 170

Kirkeordinansen har desuden et særskilt kapitel om »Huurledis til skal gaa med Predicken«, som der citeres lidt fra i det følgende.

Først skal hand da, som prædickendis vorder, formane folcket til at paakalde Guds Hielp, Dernest skal hand fortellie Texten som skal forklares, oc siden vdlægge hende, Oc ey skal hand forleng sin prædicken offuer een tyme.

Kirkeordinansen 1539, s. 174

Salmebogen 1569 anfører følgende om prædikenen:

»Predicken begyndis met formaning til Bøn om Guds aand oc Naade / til at handle høre oc beuare hans hellige Ord / hannem til ære / oc mange til Salighedsforbedring etc.

Men i Christi fødsels høytid / siungis det første Verss aff / It lidet Barn saa lysteligt / tre gange / aff Predickestolen begyndt : Oc effter Epiphantias indtil Kyndelmisse / en gange.

Fra Paaske høytid indtil Pindzedag / siungis / Christ stod op aff Døde / tre gange / aff Predickestolen begynt.

I Pindze hellige dage / siungis det første Verss aff / Nu bede wi den hellig Aand etc. tre gange / aff Predickestolen begyndt.

[Kirkebøn]

Naar predicken er nu wde, saa skal da Predicanten atter tilraade folcket at bede for det andelig oc werdzlig liffs nødtørfflighed, oc alt det behoff giøris, Oc aller mest for wor naadige Herre oc konning, At Gud oss will wed hannom beskierme, oc giffue det hellige Euangelio sin rette framgang, At wi vnder hans naade med fred matte kunde forfremme Guds ære.

Kirkeordinansen 1539, s. 174, fra kapitlet om prædikenen.

HV: Jeg har indtil videre ikke fundet et eksempel på en kirkebøn i de kilder, som primært bruges. Så jeg anfører i det følgende en kirkebøn af Malmø-Håndbogen 1539. Måske kan jeg finde et andet eksempel?

Kere venner Lader oss nu alle endrecteligen bede. Først oc fremmerst for den hellige cristne kircke At hun maa styrkes oc forøgis i een sand gudelighed i

troen til gud oc ret kristen kierlighetz fruct. oc beuares naadelige i salighedsens ord. fraa all keeteries lerdom och vilfarilse. Desligest for det hellige euangelii ords framgang Oc lerefedre. bispeo prouest. sogneherrer. prest. predickere med alle andre Guds ords tienere oc diaconer Att gud ville udnøde til oss dennem som fromme oc gode ere och giffue denuem mund oc viisdom trofaltelige att lere. oc med ett gudeligt leffnit oc exempel at pryde oc bestyrke ordie i den hellige kircke mod dyeffueli oc alle ordsens fiend. Att christi euangelium. maa efft denne dag bliffue rent oc fast hoss oss och retteligen predickis y alle maade. Lader oss och saa bede for den verslige staat oc øffrighed først for keiserlig maiestat. konger. herrer. først. stathollere. rigers oc steders raad borgemestre. raadmend. fogeder. oc dommere. med alle andre som det verslige suerd befallit er. besynderlige for vor egen naadige herre oc konnig N. oc for hans naadis oc rigsens raad, for hans raadis land oc rige oc alle deris indbygere Att gudt ville med sin naade opliuse deris hierter rettelige at bekende hans hellige ordt oc guddommelige vilie. Oc begaffue dennem med visdom raad oc forstand. saa att styre oc regere alle deris undersaate, i een sand retferdighed, att the kude holle ett fredsammeligt regemnte oc vy maate leffue under dennem ett stille leffnit i guds fryct oc retzel med fred oc al rolighed Fremdelis ville vy oc saa bede Gudt om fred naade oc timelig verlig. Om miscundhed oc alle vore synders forladelse. om guds vredis straff oc hefus affuendelse for syndernis skyld. oc att gud vil naadeligen oss beuare fraa hunger oc dyrtiid. fra pestilentze oc anden kranched oc siugdom. fra kri orlog oprør bulder tuedragt oc blodstørting. att vii kunde karske oc sunde tilhobe leffue i gudtz behagelighedt. Oc saa ville vij bede for siuge, scrøbelige, ellende. och fangne menniske. For siuglinge oc diendis quinder. For dem som ere stedde i frestelse. i hiertens sorg. kommer och nød. For alle vilfarende menniske i troen. som sculle henttes tilbage igen tiil Cristum. At gud ville dennem hugsuale oc hielpe. sit hellige naffn til priis oc ere. Oc for vore vuenner. att dee maa komme til ret kierlighed oc venscaf med oss igen. At dette oc alt andet. enten aandeligt eller legomligt. som oss er nøtteligt att bede. maa oss dessnare viddes. Saa lader osss letze huer i sin steed effter Jesu Christi ord oc befaling. herdis. fader vor. du som est etc.

Frands Vormordsen: Haandbog om den rette evangeliske Messe. Malmø 1539.

[Fadervor]

Saa skal da den menige kircke bede Pater noster.

Kirkeordinansen 1539, s. 174, fra kapitlet om prædikenen.

Fader vor du som est i Himmelen / Helligt vorde dit Naffn tilkomme dit Rige /
vorde din vilie her paa Jorden som hand er i Himmelen / giff oss i dag vort
daglige Brød oc forlad oss vor skyld som wi forlade vore skuldener / Leed oss
icke vdi fristelse / Men frels oss fra ont. Amen.

Alterbogen 1556, fra nadverliturgien, s. 92-93.

HV: Der er også en Fadervor-tekst i dåbsliturgien, s. 184. I hovedtræk er det samme tekst.

[Salme efter prædiken / Litani]

Naar den [Fadervor] er wd bedt, Saa skal Scholemesteren begynde een danske sang, sønderlig for fred, oc med den heel meenhed siunge den wd.

Eller om der er nogen synderlig nød for hende, da siunges een psalme, at Gud den oss naadelig fra wender, Eller lesses Letanier, oc siden en Collect, som liuder om samme nødtørffthighed, Oc suare folckit der til Amen.

Kirkeordinansen 1539, s. 174, fra kapitlet om prædikenen.

Salmebogen 1569 anfører: Effter Predicken:

Nu er oss Gud miskundelig

Beholt oss Herre ved dit Ord.

Eller en anden Psalme effter leiligheden / Eller oc Litanier / naar synderlig nød oc trang oc suare Landplager ere for haanden.

[III. NADVER]

HV: Jeg undlader indtil videre at tage hensyn til, hvordan gudstjenesten afsluttes, når der ikke er nadver. Nadver forudsætter, at der er nogen, der er tilmeldt på forhånd.

. . . oc naar hun [prædikenen] er ude, ere der da de som wille berettis, saa berede seg dennom brød oc win, efftersom de ere maange til som skulle berettis. Da skulle de samme giffue seg op til Alterid, mendene wed den høgre, oc Quinderne wed wenstre side.

Kirkeordinansen 1539, s. 170-171.

[Nadverindledning / Nadverformaning]

Naar tieneren er da rede, saa wender hand seg til folcked som wil berettis, oc skal giøre en formaning til dennom om Sacramentet.

Kirkeordinansen 1539, s. 171.

I det følgende suppleres med anvisningerne i salmebogen 1569.

Presten for Alterit vender sig om til folckit, Oc formaningen til dem som wille berettis, læser hand af Alterbogen, som den den staar på Skertorsdag, efter som den bleff samtykckt in Synodo Hafniensi, anno etc. 1541.

Paa det kieriste Christi venner etc.

Naar det er giort, saa vender hand sig til Alterit, oc siunger med høy røst af Alterbogen.

Lader oss bede / Fader vor du som est i etc.

Vor Herre Jesus Christus i den nat etc.

Salmebogen 1569, fra højmessevejledningen.

En Formaning faar Alteret til dem / som wille anamme Christi Legem oc Blod.

Paa det kærteste venner Christi / at i rettelige oc verdelige kunde anamme det høyuerdige Sacrament / da bør eder disse tho ting her besønderlige at wille / som er huad i skulle tro oc gøre. Disse ord Christus sagde / Det er mit Legem / som giffuis for eder / Item det er mit Blod / som udgydis for eder til Syndernis forladelse / skulle i fuldkommelige tro saa at vere i sandhed / at Jesus Christus er der selff til stede met sit Legem oc Blod i Sacramentit effter Ordsens lydelse. Dernest skulle i ocsaa tro aff Christi Ord / Til Syndernis forladelse / at Jhesus

Christus skenckte eder sit Legem oc Blod til en stadfestelse / paa alle eders Synders forladelse. Paa det siste skulle i oc gør Christi befaling fyllist der som hand biuder eder sigendis. Tager hen oc æder det / Item dricker alle der aff / Item dette gøre i min hukommelse. Thi hand haffuer giffuit oss sit Legem oc Blod at æde oc dricke til Syndernis forladelse / oc der hoss ihukomme hans hellige Død og Pine. Der faare / naar i saa tro disse Christi ord oc gøre effter denne hans befaling / saa ere i ret prøffuede / som Paulus siger / Oc verdelige kunde æde Christi Legeme oc dricke hans Blod til eders Synders forladelse. Der til giffue eder Gud Fader sin naade ved samme Jhesum Christum vor Herre / oc der om ville wi bede sigendis aff hierttet / Fader vor du som.

Alterbogen 1556, fra nadverliturgien, som findes efter skærtorsdag.

[Fadervor]

Naar den [nadverformaning] er giord, saa wender hand seg til altered, oc skal med høy røst paa danske siunge Lader oss alle bede, Fader wor etc. oc Chored suarer Amen.

Kirkeordinansen 1539, s. 171.

Lader oss bede.

Fader vor du som est i Himmelen / Helligt vorde dit Naffn tilkomme dit Rige / vorde din vilie her paa Jorden som hand er i Himmelen / giff oss i dag vort daglige Brød oc forlad oss vor skyld som wi forlade vore skuldener / Leed oss icke vdi fristelse / Men frels oss fra ont. Amen.

Alterbogen 1556, fra nadverritualet, med messetoner.

Chored suarer

Amen.

HV: Jeg har ikke fundet noder til dette amen. Der er noder til amen i alterbogen, men her står der ikke noget om, at amen synges af kor/menighed/folket.

[Indstiftelsesordene]

Oc strax der paa begynder hand Testamentins ord, Men offuer alt paa danske, Oc strax paa ordene maa hand bequommelige opløffte, oc lade wnder dis tingre med klokken, som sed er, om tieneren saa tyckis.

Di her vdi skal den Christelig Frihed holdes wed magt, Saa dog at folcked der om tilforne paa mindes, saa møget som behoff giøris, Saa skal her oc inted foruandles vden Superattendentens Samtycke oc befaling.

Kirkeordinansen 1539, s. 171-172.

Statim Accepto pane.

Vor Herre Jesus Christus i den nat der hand bleff forraad Tog hand brødet tackede oc brød det / gaff sine Discipler oc sagde / Tager dette hen oc ædered det er mit legom / som giffues for eder det gøre i min hukommelse.

Accepto Calice.

Lige saa tog hand oc kalcken effter afftens maltid tackede gaff dennom oc sagde / Dricker alle der aff dette er det ny Testamentis kalck i mit blod det som blifuer udgydet for eder til syndernis forladelse / dette gører saa offte som i dricke i min hukommelse.

Alterbogen 1556, med noder.

[Uddeling]

Naar Præsten vdsriffter brødet oc kalcken, da skal hand inted sige til dennom som berettis, effterdi det er alle folck offuerlydelig sagd, der det bleff wiidt.

Oc skal tienerne flitelig ligge wind paa, at de wide talled paa dennom som skulle berettis, saa at de icke nødis til at wiie tøsser.

Oc men folcked berettis, begynder Scholemesteren Jesus Christus er wor salighed, eller noget andet saadant.

Oc strax folcket er beret, saa skal sangen opholde.

Kirkeordinansen 1539, s. 172.

Lausten har en note (s. 172, nr. 81) om, at bispesynoden 1540 tillod uddelingsord.

HV: Jeg supplerer nedenfor med anvisninger fra salmebogen 1569.

Men folckit berettis / siunger Degnen oc Almuen nogle aff de Sang om Christi Nadere / som findis Blad 125.126.127.128.129.130. Oc besynderlig

Dig være loff oc priss 127

O Guds lam wskyldig 127

Jesus Christus er vor salighed 128

Gud være loffuit etc. (til enden) 129

Salmebogen 1569, fra højmessevejledningen.

[IV. AFSLUTNING]

[Slutningskollekt]

Naar det [nadveruddelingen] er nu giord, saa wender seg præsten til folcked, oc siger, Herren være med eder, Oc vender seg saa om igien oc læsser Collecten for een tacksigelse, oc folcked skal suare Amen.

Kirkeordinansen 1539, s. 172.

HV: Jeg supplerer nedenfor med anvisningerne i højmessevejledning i salmebogen 1569.

Strax folckit er beret / vender Presten sig til folckit / Sigendis:

Herren være med eder.

Oc Degnen suarer /

Oc met din Aand.

Men hand vender sig igen til Alterit / oc læser Collecten aff Alterbogen for en Tacksigelse.

Wi tacke dig Herre almectigste euige Gud etc.

Der paa suaris.

Amen.

Salmebogen 1569, højmessevejledningen.

Wi tacke dig Herre Almecticste Gud / at du met disse salige gaffuer haffuer oss vederqueget / Nu bede wi din barmhertighed / at du lader denne samme gaffue oss ret be kommis / til vor Troes styrckelse paa dig / oc til en brendendis kærlighed imellem oss indbyrdis for din Søns Jhesu Christi vor Herris Skyld / Amen.

Alterbogen 1556, fra nadverliturgien. Der er ikke noder i alterbogen til kollekten.

[Velsignelse]

Siden skal hand atter wende seg til folcked, Oc sige først, Herren være med eder.

Der effter skal hand welsigne folcked med den welsignelse, som schreffued staar Numeri vi cap.

Herren welsigne deg och beuare deg, Herren lade liusne sit ansigt offuer deg oc være deg naadig, Herren lette sit aasiun paa deg oc giffue deg fred.

Saa skal Kircken suare

Amen.

Kirkeordinansen 1539, s 172-173.

HV: Jeg supplerer nedenfor med ordlyden i alterbogen 1556, fra nadverliturgien. Det ser ud til, at Palladius eller bogtrykkeren ikke har været helt opmærksom på velsignelsens ordlyd?

Velsignelse offuer Folcket effter Messen.

Herren velsigne dig oc beuare dig / Oc ver dig naadig / Herren læthe sit Aasiun paa dig oc giffue dig fred.

Alterbogen 1556, fra nadverliturgien.

HV: Jeg supplerer nedenfor også med anvisninger i salmebogen 1569.

Siden skal hand atter vende sig til Folckit / oc sige først

Herren være met eder.

Der effter skal hand Velsigne Folckit met den Velsignelse / Numer. 6.

Herren Velsigne dig og beuare dig / Herren liuse sit Ansigt offuer dig og være dig naadig / Herren lette sit Aasiun paa dig / oc giffue dig Fred.

Saa skal Kircken suare /

Amen.

Salmebogen 1569, fra højmessevejledningen.

HV: Jeg har indtil videre ikke set messetoner til velsignelsen.

[Udgangssalme / Afklædning af messeklæder / stille bøn]

Oc Scholemester skal begynde een kort Psalm paa Danske, oc der med bliffuer det vde.

Vnder dis føre seg tieneren wdaff Messeklæderne oc fli alt tingest sammen.

Falde saa atter paa knæ for alteret, og tacke Gud saa lønlig ved sig sielff.

Kirkeordinansen 1539, s 173.

HV: Der findes i alterbogen 1556, efter nadverliturgien, en taksigelsesbøn, som præsten skal bede for sig selv for alteret. Jeg er ikke helt med på, hvornår den skal bedes, men den er nok beregnet til at bruges som præstens stille bøn under udgangssalmen.

HV: Jeg supplerer nedenfor med anvisningerne i salmebogen 1569 om højmessens 'beslutning'.

Til Beslutningen siunges en kort Psalme. Oc er det vel beramt i den Christelige Euangeliske Messe paa Danske / som Her Claus Mortensen / Guds ords Tienere og forfremmere i Malmø oc andersteds i Skaane etc. loed Prente i Malmø af Oluff Ulrickss Anno 1529. At der skulde siungis sist i Messen de Ti Guds Budord. Gud Fader vdi Himmerig / sin villie hand oss kiende etc. Blad III: Thi at naar der saa siungis i Messen / de Ti Budord. Item / Fader vor / Troens Artickler: Oc Daabens oc Alterens Sacrament

*der ogsaa forhandlis / Da bliffuer den gantske Catechisinus der tilsammen tracterit oc
forhandlit.*

Salmebogen 1569, fra højmessevejledningen.

Dansk højmesse 1699

Skitse til rekonstruktion af højmesseordning i 1699
Holger Villadsen, 9. febr. 2016

UDGANGSPUNKT: KIRKERITUALET 1685 / BAGGERS ALTERBOG 1688 /
KINGOS SALMEBOG 1699 / KINGOS GRADUALE 1699

Min hovedkilde til ordningen er Kirkeritualet fra 1685, men mange af teksterne stammer fra alterbogen fra 1688 og Kingos graduale fra 1699.

Undervejs i arbejdet har jeg fået problemer med Kirkeritualets henvisninger til den forordnede salmebog. For hvilken salmebog henvises der præcist til? Indtil videre går jeg ud fra, at der henvises til den i 1685 endnu ikke eksisterende, men planlagte nye salmebog (= Kingos Salmebog).

Og jeg er heller ikke blevet rigtigt afklaret med hensyn til, hvilke melodier Kirkeritualet forudsætter til messesang og korsvar/menighedssvar. Muligvis har Bagger forudsat, at der kom noder i salmebog eller graduale, men det gjorde der bare ikke.

Kilder / tekster

Kirkeritualet = Danmarks Og Norgis Kirke-Ritual. København: Joachim Schmedtgen 1685, 383 s. [Jeg har brugt genudgivelsen ved Udvalget for Konvent for Kirke og Theologi, 1985, 203 s. Der er desuden online-adgang via KB's hjemmeside til en skannet version af den oprindelige publikation].

Baggers alterbog = Forordnet Alterbog udi Danmark og Norge [med fortale af Hans Bagger]. København: Joachim Schmedtgen 1688, 401 s. [Jeg har en original. Der er desuden online-adgang via KB's hjemmeside].

Kingos salmebog = Dend forordnede ny Kirke-Psalme-Bog ... til Trykken befodret af Thomas Kingo. Odense 1699, 698 s. [Jeg har indtil videre ikke gjort brug af den, da jeg ikke umiddelbart har adgang til den oprindelige version. I stedet har jeg brugt Kingos graduale 1699].

Kingos graduale = Gradual / En Ny Almindelig Kirke-Salmebog ... til Trykken befodret af Thomas Kingo. Odense: Christian Skrøder 1699, 313 s. [Jeg har brugt faksimileudgivelsen: Thomas Kingos Graduale, udgivet af Samfundet Dansk Kirkesang, Odense 1967].

Redigeringsprincipper:

Udgangspunktet for efterfølgende er anvisningerne i Kirkeritualet 1685, men teksten fra Kirkeritualet er suppleret og redigeret. Og det er heller ikke hele teksten fra Kirkeritualet, der er anført. Jeg har forenklet for overskuelighedens skyld.

Med skarp parentes har jeg indsat moderne overskrifter efter samme princip som i højmesseordningen fra 1992.

Teksten er sammensat af citater fra Kirkeritualet 1685, Baggers alterbog 1688 og Kingos graduale 1699. Selv om der anvendes ordrette citater, er der tale om en konstrueret tekst. Jeg medtager ikke hele teksten i Kirkeritualet og har desuden også i et vist omfang været nødt til at bytte om tekstafsnit for at følge forløbet i højmissen. Der har aldrig nogen sinde eksisteret en sådan samlet højmesseordning, og der er en risiko for at konstruere en 'uhistorisk' højmesseordning. Eksempelvis eksisterede Kingos Graduale ikke i 1685, da teksten til Kirkeritualet blev formuleret.

Med kursiv anføres anvisningerne (regibemærkningerne eller rubriktteksterne) i Kirkeritualet 1685.

Med almindelig typografi anføres ordlyden fra højmessens tekster: hilsen, bønner, salmer, ritualer m.m. I anmærkninger eller noter anføres, hvorfra teksten er taget – om det er fra kirkeritualet, fra alterbogen eller gradualet.

[I. INDLEDNING]

[Klokkeringning]

Naar Prædiken skal holdis, ringis altid trede sinde til Prædiken, førend den begyndis; de tvende første ikkun med een Klokke, men den sidste gang med tvende, eller fleere, ligesom Kirken formaar, og hidindtil maneerligt haver været.

DE største Klokker ringis altid paa Højtids Dage, saa vel som Dagen tilforn til Aften-Sang, eller naar Folket gaar til Skrifte, og da kimis tre gange, efter første og anden, naar det ringer, hvilket og skeer paa andre hellige Dage, (undtagen de som falde i Fasten) saa vel som paa alle Søndage imellem Paaske og Pintsdag.

Kirkeritualet, s. 9-10.

[Indgang / iklædning af messeklæder / præludium]

Saa snart, som det er ringet sammen, da udi de Kirker hvor ingen Orgelverk er, kommer Præsten, som skal messe, for Alteret og der ifører sig de rette Messe-Klæder, som er en hvid linned Messe-Skiorte og en Messe-Hagel.

Men hvor orgelverk i Kirken er, der begynder Organisten strax der paa at lege (undtagen udi Faste, paa hvilke Tider ingen Orgelverk eller Music i Kirkerne brugis) dog ikkun gandske kort, at Tienesten ikke derover opholdis.

Imidlertid Organisten leger, forfølger Præsten sig for Alteret og der ifører sig ovenbemælte Messe-Klæder.

Naar Orgelverket holder op, eller naar det er udringet, hvor ingen Orgelverk er, eller paa de Tider, naar det ikke brugis, begyndis Guds Tieneste med tilforn indførte liden Bøn og paafølgende Fader Vor etc. Imidlertid sidder Præsten iført forbemælte Messe-Klæder paa sine Knæ for Alteret og med den gandske Menighed, som iligemaade, hver i sin stæd, falder paa Knæ, beder sagte for sig selv.

Kirkeritualet, s. 12-13. HV: I Kirkeritualet findes denne tekst lidt længere fremme, efter at teksten til indgangsbønnen har været anført. Derfor vises der tilbage til »tilforn indførte liden Bøn«, som er indgangsbønnen.

[Indgangsbøn afsluttet med Fadervor]

Guds Tieneste begyndis paa alle Prædike-Tider i Kiøbstæderne, så vel som paa Landet, med denne liden Bøn og paafølgende Fader vor, etc. Hvilket Degnen staaendis i Chorsdøren, eller mit paa Kirkegulvet, med høj og langsom Røst læser, saaledis:

HERre! jeg er indkommen i dette dit hellige Huus, at høre hvad du GUD Fader min Skabere, du HERre JESU min Frelsere, du værdige Hellig Aand i Liv og Død min Trøstermand vil tale til mig. HERre! oplad nu saaledis ved din Hellig Aand for Jesu Christi skyld mit Hierte, at jeg kand af Prædiken lære at sørge for mine Synder, og at tro i Liv og Død på Jesum, og hver Dag i et helligt Liv og Levnet mig forbædre: Det høre og bønføre Gud ved Jesum Christum Amen!

Fader vor du som etc.

Kirkeritualet, s. 10. Jfr. desuden teksten ovenfor fra s. 12-13, hvoraf fremgår, at præsten under indgangsbønnen knæler foran alteret, iført messeklæder, samt at menigheden også knæler under indgangsbønnen.

Fader vor / du som er i Himlene! Helligt vorde dit Navn! Tilkomme dit Rige!
Skee din Villie her paa Jorden / som den er i Himmelen! Giv os i Dag vort
daglige Brød! Og forlad os vor Skyld / som vi forlade vore Skyldener! Leed os
ikke udi Fristelse; Men frels os fra det Onde; Ti Riget er dit / Magten og Æren i
Evighed!

Alterbogen 1688, s. 327, fra dåbsritualet. Der er små forskelle i Fadervors ordlyd
forskellige steder i alterbogen. Jeg har ikke fundet et Fadervor i Kirkeritualet.

[Kyrie-salme]

Derpaa begynder Degnen strax: »Kyrie Gud Fader alsomhøjeste Trøst etc.«

Kirkeritualet, s. 13. Der henvises til tre forskellige Kyrie-tekster. En normaltekst, et
andet fra jul til Mariæ renselsesdag og et tredje fra påske til pinse.

HV: Der står ikke noget om, at andre tilslutter sig kyrie-salmen, så hvis teksten
skal læses bogstaveligt, synges Kyrie af degnen alene. Jeg er langt fra sikker på, at
det er sådan teksten skal læses. Under alle omstændigheder synges formentlig
uden orgel.

Kyrie Gud Fader Alsomhøjeste Trøst / Du est vor Glæde og Lyst / Spar os
Elende / Bevar os fra Synd / Forbarme dig ofver os.
Christe / du est vor Vey og det sande Lius / Sandhedens Port / Kierlighedsens
Speil / Alle Christnes Lif og Raad. Du os til vor Salighed gifven varst /
Forbarme dig ofver os.
Kyrie Hellig Aand i Evighed / Vær hos os med din Miskundelighed / Vor
Synd ville vi begræde / Lad os ey fortages / Vi paa dig nu haabe / Forbarme
dig ofver os.

Gradualet, s. 7-8. Der anføres desuden et jule-kyrie (s. 9) og et påske-kyrie (s. 10).
Gradualet siger ikke noget om, at kyrie synges af degnen alene.

[Gloria-salme]

*Naar Kyrie er udsynget, begynder Præsten for Alteret med højlydelig Røst disse første
Ord af denne Psalme: »Alleniste Gud i Himmerig være Lof og Priis for al sin Naade
etc.« Hvilken siden af Menigheden forfølges indtil Enden.*

Kirkeritualet, s. 13

Aleeniste Gud i Himmerig være Lof og Priis for ald sin Naade / Der hand
hafver giort i Jorderig I disse samme Naadelige Dage / Paa Jorden er kommen
stor Glæde og Fred / Menniskene maa vel glædes ved Guds Yndist og gode
Villie.

Vi lofve / vi Priise / vi Neye dig / Vi tacke dig for din Herlighed / O HERre
Gud Fader i Himmerig / Du hafver os giort stor Kierlighed / Alting hafver du i
din Magt og Vold Hvad du vilt hafve frem kand ingen forholde / Vel dennem
der dig kunde frygte.

O Jesu Christ / Guds Eniste Søn / Som hos Gud Fader sidder / du som hafver
frelst ald Menniskens Kiøn / Og os med Gud forliger / Formedelst dit Blood
og haarde Død / hafver du løst os af Synd og Nød / Gif Naade i din Tro at
blifve.

Du est alene vor Frelsermand / Der os vil Himmerige gifve / Du est Gud
Faders Uskyldige Lam / Der for os Døden vilde lide / Du est alleene vor
Salighed / For din skyld hafve vi Naade fanget / Almægtigste JESU Christe.

O hellig Aand / vor Trøstermand / Som os ald Sandhed kand lære / Hielp os
at blifve ved din Lærdom / Gud Fader og Søn og dig ære / Beskierme os fra
Diefvelens falske List / Hielp os at Tro paa JESUM CHRIST / Og blifve Salige
Amen.

Gradualet, s. 10-11.

[Hilsen]

... så vender Præsten sig til Folket og siger med sædvanlig Tone:

HERren være med eder!

Hvortil Choret svarer:

Og med din Aand!

Kirkeritualet, s. 13. HV: På nuværende tidspunkt ved jeg ikke, om vi nogetsteds kan finde toner fra 1600-tallet til præsten og koret. Hvad er »sædvanlig Tone«? I 1685 var Gradualet ikke udgivet og indeholder desuden heller ikke relevante toner. Man kan måske gå ud fra, at Kirkeritualet henviser til den tradition, som kendes fra Thomissøns Salmebog 1569. Det er, hvad udgiverne af Kirkeritualet formoder (s. 146).

[Indledningskollekt]

Saa vender hand sig til Alteret igien, og synger den Collect, som hører til Dagen,

hvortil Choret og Folket svarer:

Amen.

Kirkeritualet, s. 13.

HV: Dagens kollekt anføres her fra alterbogen 1688, når det er afklaret, hvilken søndag gudstjenesten skal holdes. Jeg kan evt. også som model anføre kollekten til 1. søndag i advent.

[Epistel]

Derefter vender hand sig atter om til Folket og med sædvanlig Tone lydeligen synger

Epistelen (Lectien) sigendis allerførst saaledis:

Epistelen skriver St. N.N. Apostel til de N.N. eller

Denne Hellige Lectie skrivis i, eller hos N.N.

og forfølger saa den gandske Epistel (Lectie) indtil Enden.

Kirkeritualet, s. 13.

HV: Så vidt jeg kan se, er der ikke bevaret skriftlige anvisninger fra 1685-1699 på, hvad »sædvanlig Tone« er.

HV: Dagens epistel anføres her fra alterbogen 1688, når det er afklaret, hvilken søndag gudstjenesten skal afholdes.

[Salme med sekvens]

Naar Epistelen (Lectien) er udlæst, vender Præsten sig til Alteret igien og da i stæden for Haleluja, syngis en kort Psalme, som kommer over eens med Epistelen (Lectien) og

findis i den forbemælte Psalmebog¹; hvilken tillige spillis af Orgelverket, hvor og naar det brugis.

Og der paa: Nu bede vi den H. Aand etc.

Kirkeritualet, s. 13-14. I juletiden og påsketiden er der andre tekster. De nærmere anvisninger i Kirkeritualet (s. 14) er ikke taget med ovenfor.

Nu bede vi dend Hellig Aand Aldt om dend Christelige troe og ræt Forstand /
det os Gud bevare / Og sin Naade snede / Naar vi hedenfare Af dette Elende.
Kyrie eleis.

Du værdige Lius gif os dit Skin / Lær os at kiende JESum Christum alleen / At
vi med hannem blive / Vor kiere Frelsermand / Som os monne indleede Til det
forjætte Land. Kyrie eleis.

Du søde Aand skienck os forvist / At vi maa Dricke af dit Kierlighedsens Bryst
/ At vi udaf Hiertet hver anden elske / Med et Sind udi Christo / Og hafve
baade Fred og Roe. Kyrie eleis.

Du ypperste Trøster i ald vor Nød / Hielp at vi forsmaa Verdens Spot og
Uselhed / At vi bestandig blifve Paa vor sidste Ende / Naar vi med Dievelen
kifve I Dødsens Elende. Kyrie eleis.

Gradualet, s. 6-7. Salmen findes her i afsnittet med salmer til Søndag Fro-
Prædiken.

[Evangelium fra alteret]

*Der paa vender Præsten sig atter om til Folket og med høj Røst og lydelig Stemme efter
sædvane synger Evangelium med denne Begyndelse:*

Dette hellige Evangelium skriver Evangelisten N.N.

Choret svarer:

Gud være lovet for sit gladelige Budskab.

Eller og:

Pris og ære være dig HERRE!

Der paa synger hand det gandske Evangelium, som hører til Dagen, . . .

Kirkeritualet, s. 14.

HV: Her kan anføres teksten til dagens evangelium fra alterbogen 1688.

*Efter Evangelium er udsiunget for Alteret, ringis udi i Prædikestolen med de smaa
Klokker, ligesom sædvanligt er.*

Kirkeritualet, s. 14.

[Trosbekendelses-salme]

. . . og naar det [evangeliet] er Ende, vender hand til sit Alteret Igien og begynder:

¹ HV: Jeg er indtil videre usikker på, hvilken salmebog der helt præcist henvises til i Kirkeritualet 1685. Kingos salmebog er jo ikke udkommet endnu, men man har vel forudsat, at den kom? Kingos Salmebog har til hver dag i kirkeåret en salme beregnet til højmessens, før prædiken, straks efter at epistlen er læst fra alteret.

Vi tro allesammen paa een Gud etc.

Hvilken siden af Menigheden og paa Orgelverket forfølges indtil Enden.¹

Kirkeritualet, s. 14.

Vi Tro allesammen paa en Gud / Himmels Skabere og Jordens / Guds Søn sin Faders Villie gjorde / Paa det vi hans Børn skulle blifve: Hand vil os forsee vor Næring / Lif og Siæl udi hans bevaring / Altid hand os vil bevare / Intet ondt skal os Vederfare / hand sørger for os Dag og Nat / For hand hafver al ting i sin Magt.

Vi Tro og alle paa JESUM Christ / Som er Guds Søn og vor HERRE / Som af dend hellig Aand undfangen er / Ved guddommelig Kraft og Ære / Af Maria dend reene Jomfrue Et sandt helligt Menneske er vorden / Piint under Pontio Pilato / Korsfest / Død og Jordet / til Helvedes foer / Paa tredie Dag hand af Døde opstod / Til Himmels foer Vor Dommere er hand vorden.

Vi Tro og paa dend hellig Aand / Lige med Faderen og med Sønnen / Som alle bedrøfvedes Husvaler er / Med dyrebare Gafver og Naader skønne Ald den gandske Christenhed paa Jorden / Et Samfund gjorde med sine Orde Ved hannem vore Synder tilgifne vorde / Vi Mennesker skulle alle opstande Efter dette Elende Et nyt Lefnet er os bereed I Evighed og til evig Tid.

Gradualet, s. 15-16.

[Salme før prædiken]

Jfr. teksten fra Kirkeritualet nedenfor. Salmen kan udelades på landet.

HV: Kingos Salmebog har til hver søndag en salme beregnet til at synges, når præsten går på prædikestolen. Det kan diskuteres, om salmen bedst opfattes som et selvstændigt liturgisk led eller som et underpunkt under prædikenen.

Gradualets overskrift er: »Naar Præsten gaar i Prædikestolen«.

HV: Der står ikke på dette sted i Kirkeritualet 1685 noget om, at præsten lægger messeklæderne, når han forlader alteret. Men det har formentlig været tilfældet. Jfr. følgende citat fra Kirkeritualet. Citatet vedrører godt nok artikel II om gudstjenester på fredage og onsdage, men det har formentlig også været gældende på søndage og helligdage.

Kirkeritualet, s. 25-26: »Særdelis skal tagis i Agt, at Præsten, som messer, maa ikke være iført Messehagelen, naar hand træder fra Alteret, nogen Tieneste, Prædiken, eller andet, som ej Alteret vedkommer, at forrette; Men hand skal den imidlertid paa Alteret aflegge, og siden, om der videre skal messis, den igien paatage; Men Messe-Skiorten beholder hand paa sig fra den gandske Tieneste begyndis og ind den endis«.

[Prædiken: bøn, Fadervor, evangelielæsning og prædiken]

Saa gaar Præsten paa Prædike-Stolen og forretter den sædvanlige Prædiken over Dagens Evangelium;

¹ Kirkeritualet, s. 14-15: Mens Alleniste Gud etc. og Troen etc. syngis, staar Degnen paa Landet altid nedre i Kirken, paa det Menigheden disbedre kand synges efter hannem.

Dog syngis tilforn i Kiøbstæderne og paa Landet, hvor det skee kand, et eller to Vers af forbemælte Psalmebog over Søndagens Evangelium under Orgelværkets Klang og Direction.

Præsten, eller hvo, som Prædiker skal allerførst formane Folket til Bøn og Paakaldelse om Guds Hielp i denne hellige Forretning og der paa læse, som sædvanligt, HErrens Bøn: Fader vor du som est i Himmelen etc.

Kirkeritualet, s. 15.

Fader vor / du som er i Himlene! Helligt vorde dit Navn! Tilkomme dit Rige! Skee din Villie her paa Jorden / som den er i Himmelen! Giv os i Dag vort daglige Brød! Og forlad os vor Skyld / som vi forlade vore Skyldener! Leed os ikke udi Fristelse; Men frels os fra det Onde; Ti Riget er dit / Magten og Æren i Evighed!

Alterbogen 1688

I højtidsperioderne skal der synges et eller flere vers efter Fadervor og før evangeliet læses fra prædikestolen. Jfr. Kirkeritualet, s. 15.

Dernest skal hand tydeligen oplæse Texten, som skal forklaris, og siden klarligen udlegge den, dog ikke over en Time.

Kirkeritualet, s. 15.

...

Søndags Texten er til Froprædiken og Højmesse det sædvanlige Evangelium, og til Aftensang Epistelen; hvorpaa følger uforbigængelig Catechismi Forklaring, efter Loven, som vel skal i Agt tagis.

Kirkeritualet, s. 15.

Under Prædiken besøgis Guds børn med de Fattigis Tavler.

Kirkeritualet, s. 18.

[Kirkebøn]

Ligesom Præsten begynder sin Prædiken, saa skal hans altid slutte den med en almindelig Bøn paa den maade, som Loven om formælder.¹

I særdelished skal hand bede for dennem, som ville begive sig i Egteskab-stand, saa vel som for de Syge, Svage og Senge-liggende der i Menigheden, som ere Guds Kirkis Forbøn begærende, hvilke hand med Navn opregner, og med et kort Ønske befaler dem i Guds Barmhiertighed til Bestandighed i Troen og en Christen Taalmodighed under Korset, indtil Gud efter sin behagelige Villie gjør en god Forandring der paa, som kand være hans Navn til Ære og dennem til Salighed.

Kirkeritualet, s. 18.

¹ Reglerne om kirkebønnen findes i Danske Lov, Anden bog, IV.12: »De skulle altid slutte deris Prædikener med Bønner til Gud / for Guds Ords fri Fremgang / for Kongen og det Kongelige Arve-Huus / for Øvrighed og for den almindelig Nødtørf.«

Almindelig Bøn / for hvem den behager at bruge ¹

Herre du enige og ævige Gud Fader / Søn og Hellig Aand / vi som bygge og boe udi disse Land / komme udi største Hiertens Ydmyghed frem for dit faderlige Ansigt og sukkendis bekiende vor store Elendighed. Du som er en god og himmelske Fader haver plantet os udi din Viingard den Christen Kircke: Du haver ladet os døbe udi dit hellige Navn: Du haver for os ladet forkynde din hellig Lov / som lærer os hvad vi skulle gjøre og lade: Du lader os daglig høre den saliggjørende Lærdom om Jesu Christo / som er død for vore Synder og opstanden os til Retfærdighed. Du spiser os med Jesu Legeme / som bar alle vore Synder paa Korset / og vederkvæger os med Jesu Blod / ved hvilket alle vore Misgierninger udslettis. Du / o mildeste Gud! haver intet efterlat / som kunde der til tiene / at vi kunne blive frugtbare Træer at bære til din Ære Troens / Kierligheds gode Gierningers behagelige Frugter. Men vi elendige og syndige Mennsker bekiende / at du / vor Gud! haver søgt os udi mange Aar Helligheds og Retfærdigheds Frugter / og enddog du dennem ikke haver fundet / saa haver du alligevel ikke afhugget os / som it ufrugtbar Træ / og udi Ilden os henkastet; Men du haver havt faderlig Taalmodighed med os / og givet os Tid og Rum at afstaa det Onde og gjøre det Gode. Himmelske og mildeste Fader! vor Tro er skrøbelig / vor Kierlighed til dig og vor Næste er ikke brændendis / vore Tanker / Tale og Gierninger er ikke som det sig burde / hellige. Derfor / O kiereste Fader! raabe vi til dig af Syndsens og Dødsens Dyb / og udi Aand og Sandhed bede og begiere / at du for Jesu blodige Sveds / hellige Døds og ærefulde Opstandelsis Skyld / vilde ikke lade os ungielde vor Trois Skrøbelighed / og ikke tilregne os vore mange og store Synder. Herre Gud og Fader vore Siæle vogte efter dig langt inderligere end Vægttere efter Morgenstunden: Lad os / som indfly til din Naade / befinde / at hos dig er megen Igienløsning / paa det du skal frygtis! Frels os af vore Synder! Giv os bodfærdige Hierter! Rense vore Siæle ved Jesu Blod! Din gode Aand ledsage os paa de sande og salige Veje! Lad os udi denne onde og farlige Tid side under din Beskiernelse og hvile under dine Vingers Skygge! Vær du vor Tillid / vor Slot og vor Gud / paa den vi haabe. Frels os fra Jægerens Snare og alle vore Fienders listige Anslag! Afverg fra disse Lande den skadelige Pestilense og de fordærvende Sygdomme! Lad Pilene / som udi den blodige Krigs Tid flue om Dagen / ikke komme over os / afvend Ildebrands og oversvømmende Vandsvaade! Lad Synden og Diævelen ikke faa nogen Magt over os! Lys din Fred over vore Legemer og vore Siæle / og giv / O Gud! os Naade og Velsignelse udi alle vore Livis Dage dig at tiene. Vor allernaadigste Arve-Herre og Konge / Kong Christian den Femte ville vi dig / O Kongernis Konge! til Siæls og Livs trygge Beskiernelse troligen have befalet: Lad dine hellige Engle

¹ Alterbog 1688, s. 300-303. Alterbogen har forskellige »Bønner, som læsis af Prædikestolen paa bestemte Tider«: Nytaars-Dags Bøn, Taksigelse Fæstens Bøn, Almindelig Bededags Bøn paa fjerde Fredag efter Paaske, Mikkelsdags Bøn, Alle Helgendags Bøn, Tredie Juledags Taksigelse-Bøn for Freden Aar 1645 den 31. Oct., Bøn paa Bededag og Almindelig Bøn, for hvem den behager at bruge. Det er sidstnævnte bøn, der her anføres. Den har dog formentlig ikke været så meget brugt og blev senere i almindelig brug erstattet af en kortere. I sin karakter er bønnen heller ikke i god overensstemmelse med de generelle bestemmelser i Kirkeritualet.

lejre sig omkring Hans Kongl. Maj. og hannem fra al Nød / Fare og Skade
krafteligen beskierme og bevare! Berust Kongen med Kraft og gjør hans Vej
fuldkommen: Vær du Hans Kongl. Majest. imod al Anstød og Fare en Klippe /
paa hvilken hand kan forlade sig! Giv hannem din Saligheds Skiold / og din
højre Haand stryrke hannem. Velsigne! O trofaste Gud / hendis Majest.
Dronningen med al aandelig Velsignelse i de himmelske gode Ting i Christo!
giv hendis Majest. Dronningen med al aandelig Velsignelse i de himmelske
gode Ting i Christo! giv hendis Majest. stædse at nyde sit Hiertis Begjæring /
mætte hende med et langt Liv og lade hende see paa din Salighed! Iligemaade
ville vi have dig / O Gud! troligen befalet Hans Kongl. Højh. vor naadigste
Arve-Printz / Printz Fredrik / og deris Prinzl. Højh. Printz Christian / Printz
Carl / og Printz Vilhelm / saavel som H. Kongl. Majest. her Broder / Printz
Georg / og de Kongl. Princesse samt det ganske Kongl. Arve-Huus / lad dem
stædse finde Naade for dit Ansigt! bevar dem som en Øjesteen i Øjet / Skyvl
dem under dine Vingers Skygge / lad dennem intet ont vederfaris / og lad der
ingen Plage komme nær deris Pavlun!

Hvile over samtl. H. Kongl. M. Raad Vidsoms og Vittigheds Aand / Raads
og Styrkis Aand / Forstands og Herrens Frygtis Aand / at de slige Raad baade
maa optænke og følge / som kand komme / O Gud! dit helligste Navn til Ære
/ og disse Riger og Lande til Gavn og Gode! Lad alle Landets Inbyggere ædle
og uædle / gamle og unge have lyst til dig / Herre! kiende dit Navn /
Paakalde dig / tiene og takke dig! Saa vil du vor Gud beskierme os / være hos
os i Nød / rive os ud af al Fare / mætte os udi dette Liv med al Velsignelse /
og efter dette Liv give os den ævige Salighed. Dette hvo begjære / hand sige
udi Aand og Sandhed i vor Herris Jesu Navn:

Alterbogen 1688, s. 300-303.

[Fadervor]

*Derpaa læser Præsten lydelig Herrens Bøn aldelis ud til Enden: Fader vor du som est i
Himmelen etc.*

Kirkeritualet, s. 18.

FADER vor / du som er i Himlene! Helligt vorde dit Navn! Tilkomme dit Rige!
Skee din Villie her paa Jorden / som den er i Himmelen! Giv os i Dag vort
daglige Brød! Og forlad os vor Skyld / som vi forlade vore Skyldener! Leed os
ikke udi Fristelse; Men frels os fra det Onde; Ti Riget er dit / Magten og Æren i
Evigthed!

Alterbogen 1688

[Tillysninger]

*Der som noget andet er da at forkynde for Menigheden, enten Kongl. Mandater, som
skal oplæsis, ellers Aarsens Tider, som paa Landet brugeligt er, saa vel som Tienestens
Begyndelse paa efterfølgende Prædike-Dag, eller og noget andet at lyse efter, som
Præsten tilforn er givet til kiende og bør lysis efter, det skal da forredragis og forkyndis.*

Kirkeritualet, s. 19.

[Velsignelse fra prædikestolen]

Saa slutter Præsten allersidst med et lidet Ønske og lyser Velsignelsen over Menigheden saaledis:

HErren velsigne dig og bevare dig!
HErren lade sit Ansigt lyse over dig! og være dig naadig!
HErren lette sit Aasyn paa dig, og give dig Fred!

Kirkeritualet, s. 19.

[Salme efter prædikenen]

Efter Prædiken syngis allerførst ...[bestemmelser om salmevers til højtiderne].

Men paa alle andre Søndage dette sidste vers af den Psalme: Nu er os Gud miskundelig etc.

Kirkeritualet, s. 19.

Ære være Gud Fader i Himmerig / Som alting hafver at Raade / Disligest hans
Søn Evindeligen / Som frelst hafver os af Vaade / Og lofvet være dend hellig
Aand / Som gifver os af sin Naade / Dend Ære hafver været af evig Tid / Og
blifver foruden ald Ende / Gud os sin Naade sende!

Gradualet, s. 99.

[Dåb]

Saa gaar Præsten ned at døbe Børn, om nogle ere, som da skulle døbis, paa den Maade, som herefter følger.

Efter Daaben syngis det sidste Vers af denne Psalme: Paa Sinai Bjerg etc.

Hvo, som troer og bliver døbt

eller en anden, som sig der paa kand skikke af meerbemælte Psalmebog.

Paa Landet og, hvor det ellers hid indtil har været brugeligt, gaar Quinden med Barnet strax der paa op at ofre, disligeste Fadderne og andre, som dertil ere budne, og synger Degnen imidlertid en Psalme, som sig der paa kand best skikke.

Kirkeritualet, s. 20.

[III. NADVER]

Derefter forrettis Communionen, dersom nogle ere at berettis, (hvilket og kand skee paa Langfredag) ligesom herefter forklaris.

Kirkeritualet, s. 20.

Selve nadverritualet, som anføres i det følgende, findes i Kirkeritualet som et særskilt kapitel længere fremme.

De som have faaet Afløsning af Guds Tiener, enten hemmelig, eller aabenbare, skal siden, naar Communionen angaar, komme med Andagt til HErrens Altere og sætte sig ned paa Knæ omkring Alteret, saa mange, som vel kunde faa Rum uden Trængsel, Mændene paa den højre, og Quinderne paa den venstre side: De andre blive saa længe stående ordentlig og skikkeligen ved siderne af Alteret, indtil de første er bleve betiente.

Præsten skal være iført baade Messeskiorten og Messehagelen, mens Communionen forrettis, saa skal og Alteret altid være beklædt med en smuk reen Dug, Kalk og Disk og

tvende antænte Lys, saa længe Communionen varer, samt fornøden Vin og Brød der paa tilstæde, saa tit nogen skal berettis, hvormed Klokkerne i Kiøbstæderne og Degnene paa Landet skal have flittig Indseende.

Kirkeritualet, s. 60, fra kapitel V »Om Christi Naderis Sacramente«.

HV: Larsen 1936 påstår, at teksten ovenfor skal forstå sådan, at de to lys på alteret kun var tændt under nadveren (s. 34). Jeg er ikke helt overbevist, men han henviser til nogle kirkeministerielle breve fra 1800-tallet, og der er jo også Aastrups nadversalme. Lystænding før nadver kunne måske være et punkt?

[Nadversalme?]

HV: Nadversalmen omtales kun indirekte i det følgende, hvor der omtales en sang før Communionen«. Salmen kunne måske være den samme som salmen efter prædikenen, men det ser ud til, at Kirkeritualet har forudsat, at der skulle være to salmer efter hinanden. I givet fald har Kingos salmebog og graduale ikke fulgt op på det.

Søren Sørensen forudsætter, at der i 1685 er en særskilt salme til indledning til altergangen (Kirkens liturgi 1969, s. 79), men Chr. Thodberg ser ikke ud til at forudsætte det.

I Jespersens graduale findes der offertoriesalmer, men der er ikke noget tilsvarende i Kingos Graduale 1699. Så i 1699 vil det nok være forkert med en salme før nadveren udover salmen efter prædikenen?

HV: Hvis præsten har haft aflagt messehagelen på prædikestolen, hvad jeg formoder, skal han have den på igen, inden nadverritualet. Det må ske foran alteret, under en salme efter prædikenen. Men jeg har ikke fundet det omtalt direkte i kirkeritualet 1685.

[Nadverformaning]

Naar alting er saaledis rede, og Sangen er udsyngen for Communionen, da vender Præsten sig om til Menigheden og læser allerførst den sædvanlige Formaning til dennem, som da skulle berettis: »Paa det kieriste Christi Venner, at I rettelig etc.«

Kirkeritualet, s. 60.

Paa det kiereste Christi Venner / at i rettelig og værdelig kunde annamme det høiværdige Sacramente / da bør eders disse to Ting her besyndelig at vide / som ere hvad i skulle troe og gjøre. Disse Ord Christus sagde: Det er mit Legeme / som givis for eders. Item: Det er mit Blod / som udgydis for eders til Syndernis Forladelse / skulle I fuldkommeligen troe saa at være i Sandhed / at Jesus Christus er der selv tilstæde med sit Legem og Blod i Sacramentet efter Ordets Lydelse. Dernæst skulle I ogsaa troe af Christi Ord til Syndernis Forladelse / at Jesus Christus skenker eders sit Legem og Blod til en Stadfæstelse paa alle eders Synders Forladelse. Paa det sidste skulle I og gjøre Christi Befaling fyldist der / som hand saa byder eders sigendis: Tager hen og æder det. Item: Drikker alle heraf. Item: Dette gjører i min hukommelse; Ti hand haver givet os sit Legem og Blod at æde og drikke til Syndernis Forladelse / og derhos ihukomme hans hellige Død og Pine. Derfor naar I saa troe disse Christi Ord / og gjøre efter denne hans Befaling / saa ere i ret prøvede / som Paulus siger / og værdeligen kunde æde Christi Legeme / og drikke hans Blod til eders Synders Forladelse: Dertil give eders Gud Fader sin Naade ved samme Jesum Christum vor Herre! Og derom ville vi bede sigendis af Hiertet:

Alterbogen 1688, s. 334-336.

HV: Nadverformeningen læses, den messes ikke. Og præsten står vendt mod menigheden.

[Fadervor]

Derefter vender hand sig til Alteret igien og med høj Røst paa Dansk udsynger den gandske Communion's Messe saaledis: Lad os alle bede: Fader vor, du som est etc.

Kirkeritualet, s. 60-61.

Fader vor / du som er i Himlene! Helligt vorde dit Navn! Tilkomme dit Rige!
Skee din Villie her paa Jorden / som den er i Himmelen! Giv os i Dag vort
daglige Brød! Og forlad os vor Skyld / som vi forlade vore Skyldener! Leed os
ikke udi Fristelse; Men frels os fra det Onde; Ti Riget er dit / Magten og Æren i
Evighed!

Alterbogen 1688, s. 336.

HV: Det fremgår, at Fadervor skal synges/ messes; men der er ikke noder i alterbogen, og jeg ved ikke rigtigt, hvor der evt. kan findes noder fra slutningen af 1600-tallet. Der er nogle noder i alterbøgerne før Bagger, men så vidt jeg husker ikke til Fadervor

Hvortil Menigheden svarer

Amen!

Kirkeritualet, s. 61.

[Indstiftelsesordene]

Strax derpaa begynder hand iligemaade Indstiftelsens Ord:

Vor HERre Jesus Christus etc.

Her er at agte, at naar Præsten nævner de Ord: Tog hand Brødet etc. Da tager hand Brikken med Brødet i Haanden, og holder den saa længe indtil den første Part er udsyngen, saa vit det vedkommer, og da setter hand den ned paa Alteret igien.

Iligemaade, naar hans nævner de Ord: Ligesaa tog hand og Kalken, etc. holder hand Kalken med sin Haand indtil Testamentets Ord aldelis ere udlæste,

Imidlertid Velsignelsen saaledis skeer, tier enten Menigheden gandske stille, eller og læser sagte for sig selv efter Præsten.

Kirkeritualet, s. 61.

Vor Herre Jesus Christus i den Nat der hand blev forraadt / tog hand Brødet /
takkede og brød det / gav sine Discipeler og sagde: Tager dette hen / og æder
det: Det er mit Legeme / som givis for eder: Dette gjører til min Hukommelse.
Lige saa tog hand og Kalken efter Aftens Maaltid / takkede / gav dennem / og
sagde: Drikker alle deraf: Denne er det ny Testamentis Kalk i mit Blod / som
udgydis for eder til Syndernis Forladelse: Dette gjører / saa ofte som i det
drikke / til min Hukommelse.

Alterbogen 1688, s. 337.

[Uddeling]

Naar dette er forrettet, da tager Præsten med Ærbødighed først Disken med det velsignede Brød og begynder fra den højre Haand at uddeele det runden om til dennem,

som sidde paa Knæ for Alteret, saa at hand giver en hver sin Deel i Munden, og i det hand giver det, siger hand til en hver i sær:

Dette er Jesu sande Legeme.

Derefter tager hand Kalken og uddeeler den paa samme Maade, saa at hand holder derpaa, mens de drikke deraf, og i det de drikke, siger hand til en hver i sær disse Ord: Dette er Jesu sande Blod.

I Kiøbstæderne og hvor, der ere flere Præste end een, der bør den ene uddeele Brødet og den anden Kalken, dog kommer den anden ikke op til Alteret, førend Consecrationen er skeet, og Uddeelelsen skal begynde, og skal en Guds Tiener see vel til, at Kalken er saaledis iskenket, at hans intet spilder deraf, naar hand rører sig dermed.

Efter at Uddeelelsen saaledis er skeet med begge Dele, Brødet og Vinen, da vender den Præst, som har uddeelet Kalken, sig til Communicanterne og siger saaledis:

Den korsfæste og opstanden Christus Jesus / som nu har spiset og skenket eder med sit hellige Legem og Blod / hvormed han har fyldistgiort for alle eders Synder / hand styrke og opholde eder derved i en sand Tro til det evige Liv!¹

Saa staa de op, som have communiceret, og med Ærbødighed bøje deris Knæ tillige med deris Hierter, og gaa saa til hver sin Stæd igien.

Dersom der ere flere at berette, da handlis med dennem, ligesom med de første.

Præsten skal flittig legge vind paa, at hand veed Tallet paa dem, som skal berettis, saa at hand ikke nødis til at igientage de forskrevne Velsignelsens Ord; Ti hverken Brødet, eller Vinen bør at uddeelis, førend de ved Ordet ere helligede.

Under Communionen syngis enten O Guds Lam uskyldig etc. Hvilket igientagis trende sinde, om der ere saa mange at berette, eller og:

JEsus Christus er vor Salighed etc.

Hjælp Gud, at jeg nu kunde etc.

Jesu søde Hukommelse etc.

Eller en anden af den anordnede Psalmebog; som vel skikker sig paa den hellige Forretning, . . .

Kirkeritualet, s. 61-62.

HV: Det er stadigvæk uklart for mig, om udtrykket »den anordnede Psalmebog« peger frem mod Kingos salmebog, der endnu ikke var 'anordnet' i 1685, eller om den bare generelt henviser til at bruge en anordnet salmebog.

HV: Præsten tager ikke sig selv til alters. Selvkommunion blev først tilladt i slutningen af 1800-tallet.

O Guds Lam Uskyldig / Paa Korset var slagtet / Din Fader varst du Lydig / I hvor du varst foragtet / Ald Synd hafver du borttaget / Ellers vare vi fortabet. Forbarme dig ofver os / O JEsu / Miskunde dig ofver os / O JEsu / Gif os din Fred / O Jesu.

Kingos Graduale 1699. s. 26. Den synges tre gange.

¹ Teksten findes også i alterbogen 1688, s. 338, med små variationer i stavemåde.

[Takkesalme]

*. . . og endelig sluttet Sangen med, enten denne liden Lovsang: Gud være lovet etc.
Eller og en anden smuk og beqvem Takke-Psalme.*

Kirkeritualet, s. 62.

Gud være lovet alt tid og Benedidet / Som os selv hafver bispiset Med sit
Legem og med sit Blood / Det gifve os HERre Gud til gode. Kyrie eleison.

Gradualet, s. 26-27.

[IV. AFSLUTNING]

[Slutningskollekt]

Derefter vender Præsten sig til Menigheden og synger med høj Røst:

Herren være med eder!

Menigheden svarer:

Og med din Aand.

*Siden vender hand sig til Alteret igien og læser efter Sædvane denne efterfølgende
Collect saaledis:*

Lader os alle bede: Vi takke dig HERre, Almægtigste ævige Gud, at du med
disse Gaver etc.

Kirkeritualet, s. 62.

Vi takke dig Herre almægtigste ævige Gud / at du med disse salige Gaver
haver os vederqvæget / at du lader os disse samme Gaver ret bekomme til vor
Trois Styrkelse paa dig / og til en brændendis Kierlighed imellem os selv
indbyrdis for din Søns Jesu Christi vor Herris Skyld!

Alterbogen 1688, s. 338.

Menigheden svarer:

Amen.

Kirkeritualet, s. 62. Kapitlet med nadverritualet afsluttes med anvisning om, at den
ganske messe sluttet med den sædvanlige velsignelse.

Men, er ingen at berette, vender Præsten sig uden Messehagel til Folket, og siger:

HERren være med Eder!

Choret svarer:

Og med din Aand!

*Derpaa vender hand sig til Alteret og synger efterfølgende Collect, (som brugis naar
ingen Communion holdis).*

Lader os alle bede!

Kirkeritualet, s. 20.

O Herre Gud himmelske Fader! vi takke dig for denne din faderlig Velgierning
/ at du af din store Naade og Barmhiertighed haver givet os dit hellige og
salige Ord / ved hvilket du ogsaa her hos os forsamler din christen Kirke: Vi
bede dig ydmygeligen / giv os din Hellig Aand / at vi med taknemmelige

Hierter maatte det annamme og skikke os derefter / og stædse og altid voxe og forfremmis i den christelig Tro / Haab og Kierlighed / og saa endelig blive salige ved din elskelige Søn JESUM Christum / vor Herre / som med dig lever og regnerer i Hellig Aands Enighed / een sand Gud fra Ævighed og til Ævighed!

Alterbogen 1688, s 318. Kollekten om Ordet findes også i Kirkeritualet 1685, s. 20, med enkelte mindre ændringer i stavemåde.

Choret svarer:

Amen.

Paa Langfredag syngis den Collect, som brugis i Fasten, nemlig: Vi takke dig Gud Fader etc.

Kirkeritualet, s. 20-21.

[Velsignelse fra alteret]

Efter at Collecten er siungen, vender hand sig til Folket igien og lyser den sædvanlige Velsignelse over dennem:

HERren være med Eder!

Choret svarer:

Og med din Aand!

Præsten siger ydermere:

HERren velsigne dig og bevare dig!

HERren lade lyse sit Ansigt over dig! og være dig naadig!

HERren lette sit Aasyn paa dig, og give dig Fred!

I Alterbogen 1688 lyder den sidste linje: »Herren løfte sit Aasyn paa dig og give dig Fred!«

Folket svarer:

Amen!

Naar Epistelen, saa vel som Evangelium og Velsignelsen læsis, enten for Alteret, eller af Prædike-Stolen, da staar Folket op at høre der paa.

Kirkeritualet, s. 21.

[Udgangssalme / Afklædning af messeklæder]

Pro exitu syngis en Psalme, som kommer over eens med Dagens Evangelio, og findis hos hver Fest og Søndag, Aaret igiennem, i den ofte bemælte Psalmebog, da Præsten imidlertid føris af Messe-Klæderne; Men bliver dog staaendis for Alteret indtil alting er til Ende.

Naar Psalmen er ude falder Præsten atter paa Knæ og beder kortelig for Ordets fremgang, og Kongens og Landets Velstand.

Kirkeritualet, s. 21.

HV: Der er et praktisk problem med messeklæderne i forhold til degnen, som skal hjælpe præsten af med messeklæderne foran alteret. Degnen kan vel ikke både synge for og hjælpe præsten af med messeklæderne. Og han kan heller ikke samtidigt bede udgangsbøn og hjælpe præsten af med messeklæderne. Så måske er messeklæderne først taget af efter udgangsbønnen. Alternativet er umiddelbart efter velsignelsen.

[Udgangsbøn afsluttet med Fadervor]

Og saa sluttis den gandske Guds Tieneste paa den Maade, som før er mælt.

Kirkeritualet, s. 21.

HErre! jeg takker dig af mit gandske Hierte, at du nu haver lært mig hvad du vil, at jeg skal gjøre: Hielp mig nu, min Gud, ved din Hellig Aand for JEsu Christi skyld, at jeg maa bevare dit Ord i et reent Hierte, og der af i Troen styrkis, og i et helligt Levnet forbedris, og mig der ved i Liv og Død trøste, Amen.

Fader vor, etc.

Kirkeritualet, s. 10.

Kirkeritualet forudsætter, at præst og menighed knæler under indgangsbønnen. Så det har de formentlig også gjort under udgangsbønnen.

FADER vor / du som er i Himlene! Helligt vorde dit Navn! Tilkomme dit Rige! Skee din Villie her paa Jorden / som den er i Himmelen! Giv os i Dag vort daglige Brød! Og forlad os vor Skyld / som vi forlade vore Skyldener! Leed os ikke udi Fristelse; Men frels os fra det Onde; Ti Riget er dit / Magten og Æren i Evighed!

Alterbogen 1688.

HV: Søren Sørensen forudsætter (s. 79), at der sluttet med et orgelpostludium. Men jeg kan ikke klart se, hvad han bygger det på. Jeg er indtil videre forbeholden. Symmetrien kan tale for et postludium på linje med et præludium, men det er ikke et sikkert argument.

Symmetrien i forhold til indgangsbønnen taler for, at præsten under udgangsbønnen knæler iført messehagel, og at han først tager den af bagefter. Men det passer ikke rigtigt med de praktiske anvisninger i kirkeritualet.

Dansk højmesse 1764

(1740-1764)

Skitse til rekonstruktion af højmesseordning i 1764
Holger Villadsen, maj 2016

UDGANGSPUNKT: KIRKERITUALET 1685 / ALTERBOGEN 1760 / KINGOS SALMEBOG 1744 OG 1759 / PONTOPPIDANS SALMEBOG 1740 / BREITENDICHS KORALBOG 1764.

Udgangspunktet for efterfølgende rekonstruktion er rekonstruktionsskitsen til en dansk højmesseordning 1699. Jeg har taget en kopi af 1699-ordningen og forsøgt at undersøge, på hvilke punkter der er sket forandringer. Hvad angår selve ordningen ser der ikke ud til at være sket forandringer i forhold til højmesseordningen i 1699, udover at der i 1740 udkom en ny autoriseret salmebog.

Pontoppidans salmebog fra 1740 er beregnet til at fungere sammen med den gældende højmesseordning ifølge Kirkeritualet 1685. Den indeholder alle de salmer, som findes i Kingos salmebog og derudover 259 nye salmer. Så der vil i begrænset omfang være mulighed for at vælge højmessesalmer, som ikke findes i Kingos salmebog; men der er ikke mange ledige pladser i højmesseordningen.

Udfordringen ved denne rekonstruktion har for mig især været at finde frem til reglerne eller principperne for salmevalget. Reglerne er på vej til at blive uigennemskuelige, og det har formentlig banet vejen for det frie salmevalg efter Balles salmebog i 1798. Allerede Guldbergs salmebog fra 1778 har på flere punkter bevæget sig væk fra reglerne i Kirkeritualet 1685.

Breitendichs koralbog fra 1764 er et klart tegn på, at orglet har fået en større rolle som ledsager til salmesangen.

Kilder / tekster

Kirkeritualet = Danmarks Og Norgis Kirke-Ritual. København: Joachim Schmedtgen 1685, 383 s. [Jeg har brugt genudgivelsen ved Udvalget for Konvent for Kirke og Theologi, 1985, 203 s. Der er desuden online-adgang via KB's hjemmeside til en skannet version af den oprindelige publikation].

Baggers alterbog 1688 = Forordnet Alterbog udi Danmark og Norge [med fortale af Hans Bagger]. København: Joachim Schmedtgen 1688, 401 s. [Jeg har en original. Der er desuden online-adgang via KB's hjemmeside].

Alterbogen 1760 = Forordnet Alter-Bog Udi Danmark og Norge. Med Kongel. Allernaadigste Privilegio. København: Hans Kongel. Majest. Priviligerede Bogtrykkerie 1760, xxiv+296 s. [HV: Jeg har besigtiget alterbogen på KB i 2010, og teksten ser ud til at være identisk med alterbogen fra 1688, bortset fra småændringer og nye kongenavne. Umiddelbart ser det ikke ud til at gøre nogen forskel, om man benytter alterbogen fra 1688 eller alterbogen fra 1760].

Alterbogen 1783 = Forordnet Alter-Bog udi Dannemark og Norge, hvori findes de nyelig allernaadigst giorte Forbedringer. Kiøbenhavn: Gyldendals Forlag 1783, forord+410 s. [HV: Jeg har et eksemplar i huset og har brugt det foreløbigt i stedet for alterbogen 1760].

Kingos salmebog 1744 = Den Forordnede Kirke-Psalme-Bog, med hosføyede Collecter paa Søndage og Hellige Dage, og ... Kjøbenhavn: Waysen Huses Bogtrykkerie 1744. [HV: En lidt tilfældigt valgt udgave af Kingos salmebog. Den er valgt, fordi den findes i husets bibliotek af andre grunde. Den kan bruges til at kontrollere tekstformer af fx indgangsbøn, kollekter m.m. i midten af 1700-tallet].

Kingos salmebog 1759 = Den Forordnede Nye Kirke-Psalme-Bog, Efter Hans Kongelig Majests. Allernaadigste Befalning ... Af Th. Kingo. Kiøbenhavn: Boppenhausen 1759. [HV: En anden lidt tilfældigt valgt salmebog fra perioden. Den indeholder bl.a. kollekter og læsninger efter den seneste alterbog og kan på flere punkter bruges som kilde i stedet for alterbogen fra 1760, som jeg ikke umiddelbart har adgang til].

Pontoppidans salmebog 1740 = Den Nye Psalme-Bog. Udi hvilken findes ey allene de Psalmer, som udi den forordnede Kirke-Psalme-Bog af Doct. Kingo have været samlede, Men endogsaa Mange Andre Udvalgte, Deels Nye, Deels af det tyske Sprog oversatte Psalmer ... Kjøbenhavn: Ernst Henrich Berling 1740. [HV: På Rex findes et dårligt skannet digitalt eksemplar, som jeg har downloadet. Vigtig i denne sammenhæng er registrene. Register II har forslag til salmer på ledige frie pladser, og register III henviser til de 'faste' salmer efter kirkeritualet. Desuden er der tekster i salmebogens alterbogsdel. Salmebogen udkom i 1740 i to samtidige tryk. Det andet tryk blev besørget af Vajsenhusets Forlag].

Breitendichs koralbog = Fuldstændig Choral-Bog som indeholder alle gamle, saavel som nye Melodier af den nye Kirke-Psalmebog ... af Friderich Christian Breitendich. Kiøbenhavn: Johannes Boppenhausen 1764. [HV: Jeg har brugt facsimileudgaven: F. C. Breitendichs Choral-Bog 1764, udgivet af Samfundet Dansk Kirkesang, København: Dan Fogs Musikforlag 1970].

Thilos messebog 1762 = Carl Thilo: Musikalisk Underretning at messe for Alteret. København 1762, 25 s. [HV: Via KB's hjemmeside har jeg downloadet og printet et eksemplar af bogen. Det pågældende eksemplar har også nogle håndskrevne noder (uden nodelinjer, men med rytme og bevægelse op eller ned) med tekst nedenunder. Der er fx en intonation til 'Alleneste Gud i Himmerig', indstiftelsesordene og den aronitiske velsignelse. Jeg har slet ingen fornemmelse af, om håndbogen har været brugt og i hvilket omfang. Der er ikke tale om en egentlig messebog, men en lille kortfattet musikalsk lærebog].

Redigeringsprincipper:

Hvor teksterne fra 1699 i princippet er opretholdt, har jeg i første omgang ikke udskiftet teksterne fra 1699-rekonstruktionen, selv om der i tryk fra midten af 1700-tallet er ændringer i retskrivning og lignende. Det bør ske på et eller andet tidspunkt.

[I. INDLEDNING]

[Klokkeringning]

Naar Prædiken skal holdis, ringis altid trede sinde til Prædiken, førend den begyndis; de tvende første ikkun med een Klokke, men den sidste gang med tvende, eller fleere, ligesom Kirken formaar, og hidindtil maneerligt haver været.

DE største Klokker ringis altid paa Højtids Dagene, saa vel som Dagen tilforn til Aften-Sang, eller naar Folket gaar til Skrifte, og da kimis tre gange, efter første og anden, naar det ringer, hvilket og skeer paa andre hellige Dage, (undtagen de som falde i Fasten) saa vel som paa alle Søndage imellem Paaske og Pintsdag.

Kirkeritualet, s. 9-10.

HV vedr. 1764: I 1764 har man formentlig fortsat holdt sig til ovenstående.

[Indgang / iklædning af messeklæder / præludium]

Saa snart, som det er ringet sammen, da udi de Kirker hvor ingen Orgelverk er, kommer Præsten, som skal messe, for Alteret og der ifører sig de rette Messe-Klæder, som er en hvid linnet Messe-Skiorte og en Messe-Hagel.

Men hvor orgelverk i Kirken er, der begynder Organisten strax der paa at lege (undtagen udi Faste, paa hvilke Tider ingen Orgelverk eller Music i Kirkerne brugis) dog ikkun gandske kort, at Tienesten ikke derover opholdis.

Imidlertid Organisten leger, forfølger Præsten sig for Alteret og der ifører sig ovenbemælte Messe-Klæder.

Naar Orgelverket holder op, eller naar det er udringet, hvor ingen Orgelverk er, eller paa de Tider, naar det ikke brugis, begyndis Guds Tieneste med tilforn indførte liden Bøn og paafølgende Fader Vor etc. Imidlertid sidder Præsten iført forbemælte Messe-Klæder paa sine Knæ for Alteret og med den gandske Menighed, som iligemaade, hver i sin stæd, falder paa Knæ, beder sagte for sig selv.

Kirkeritualet, s. 12-13.

HV: I 1764 har man i højere grad haft orgler end i 1699. Jeg vil formode, at præsten fortsat blev iført messeklæder, efter at han var kommet ind for alteret.

[Indgangsbøn afsluttet med Fadervor]

Guds Tieneste begyndis paa alle Prædike-Tider i Kiøbstæderne, så vel som paa Landet, med denne liden Bøn og paafølgende Fader vor, etc. Hvilket Degnen staaendis i Chorsdøren, eller mit paa Kirkegulvet, med høj og langsom Røst læser, saaledis:

HERre! jeg er indkommen i dette dit Huus, at høre hvad du Gud Fader min Skabere, du HERre JESu min Frelsere, du værdige Hellig Aand, i liv og død min trøstermand, vil tale til mig. HERre, oplad nu saaledes ved din Hellig Aand for JESu Christi skyld mit hierte, at jeg kand af prædiken lære, at sørge for mine synder, og at troe i liv og død på JESum, og hver dag i et helligt liv og levnet mig forbedre; det høre og bøn høre Gud ved JESum Christum! amen.

Fader vor etc.

Kirkeritualet, s. 10. Under indgangsbønnen knæler præsten foran alteret, iført messeklæder, og menigheden knæler også under indgangsbønnen.

HV vedr. 1764: Jeg har korrigeret indgangsbønnen til den form, der findes i Kingos salmebog 1744, s. 190. Der var kun små forskelle i retskrivning og brug af store bogstaver. Der vil formentlig være små variationer i andre bøger og udgaver. Det er fx ikke helt samme tekst, der findes i Kingos salmebog 1759.

Fader vor, du som er i Himlene! Helligt vorde dit Navn! Tilkomme dit Rige!
Skee din Villie her paa Jorden, som den er i Himmelen! Giv os i Dag vort daglige Brød! Og forlad os vor Skyld, som vi og forlade vore Skyldnere! Leed os ikke udi Fristelse; Men frels os fra det Onde; Thi Riget er dit, Magten og Æren i Evighed! Amen!

Alterbogen 1783, s. 344, fra nadverritualet.

[Kyrie-salme]

Derpaa begynder Degnen strax: »Kyrie Gud Fader alsomhøjeste Trøst etc.«

Kirkeritualet, s. 13. Der henvises til tre forskellige Kyrie-tekster. En normaltekst, et andet fra jul til Mariæ renselsesdag og et tredje fra påske til pinse.

Kyrie, Gud Fader Alsomhøjeste trøst, Du est vor glæde og lyst, Spar os elende, Bevar os fra Synd, Forbarme dig over os.

2. Christe, du est vor vey og det sande lys, Sandhedens port, Kierlighedsens speyl, Alle christnes liv og raad, Du os til vor salighed given varst, Forbarme dig over os.

3. Kyrie, Hellig Aand, i Evighed, Vær hos os med din Miskundelighed, Vor synd ville vi begræde, Lad os ey fortages, Vi paa dig nu haabe, Forbarme dig over os.

Pontoppidans salmebog 1740, p. 147, nr. 138. Jf. Register III.

HV vedr. 1764: Selve teksten er uforandret i forhold til Kingos salmebog 1699; der er kun forskelle i tegnsætning, brug af store bogstaver og stavemåde. Der findes desuden i Pontoppidans salmebog to andre kyrier: nr. 139 og 140.

I Breitendichs koralbog 1764 findes der noder side 53-55. Her fremtræder Kyrie som en almindelig salme, og der er ikke tegn på, at Kyrie har været sunget solo af degnen uden orgelledsagelse.

[Gloria-salme]

Naar Kyrie er udsynget, begynder Præsten for Alteret med højlydelig Røst disse første Ord af denne Psalme:»Alleniste Gud i Himmerig være Lof og Priis for al sin Naade etc.« Hvilken siden af Menigheden forfølges indtil Enden.

Kirkeritualet, s. 13

Alleneste Gud i himmerig Være lof og priis for al sin naade, Der hand haver gjort i jorderig I disse samme naadelige dage! Paa jorden er kommen stor glæde og fred, Menniskene maa vel glædes ved Guds yndest og gode villie.

2. Vi love, vi prise, vi neye dig, Vi takke dig for din herlighed! O! HERre Gud Fader i himmerig, Du haver os gjort stor kierlighed, Alting haver du i din magt og vold, Hvad du vilt have frem, Kand ingen forholde, Vel dennem der dig kunde frygte!

3. O! JESu Christ, Guds eneste Søn, Som hos Gud Fader sidder, Du som haver frelst al menniskens kiøn, Og os med Gud forliger, Formedelst dit blod og haarde død Haver du løst os af synd og nød, Giv naade i din troe at blive.

4. Du est allene vor Frelsermand, Der os vil himmerig give, Du est Gud Faders u-skyldige Lam, Der for os døden vilde lide, Du est allene vor salighed, For din skyld have vi naade fanget, Almægtigste JEsu Christe.

5. O! Hellig Aand, vor Trøstermand, Som os al sandhed kand lære, Hielp os at blive ved din lærdom, Gud Fader og Søn og dig ære, Beskierme os fra dievelens falske list, Hielp os at troe paa JEsu Christ, Og blive salige, amen.

Pontoppidans salmebog 1740, p. 148, nr. 141.

HV vedr. 1764: Selve teksten er uændret i forhold til Gradualet 1699; der er primært ændringer i tegnsætning og brug af store bogstaver.

HV vedr. 1764: I mit eksemplar af Kingos salmebog fra 1744 findes teksten side 5. Her står der til indledning: »Strax derpaa synges: Alleniste Gud i Himmerig ... « I Pontoppidans salmebog 1740 har salmen nr. 141 (p. 148, jf. Register III). Der er ikke spor af, at salmen intoneres af præsten.

I Breitendichs koralbog 1764 findes der melodi på side 60. Her fremtræder den også som en almindelig salme med orgelledsagelse. Heller ikke her er der spor af, at salmen intoneres af præsten.

I Thilos messebog 1762 er der håndskrevne noder til intonationen. De ligner noderne i Breitendichs koralbog, men er ikke helt identiske. Når der findes noder her, må det være udslag af, at præsten intonerede salmen.

[Hilsen]

... så vender Præsten sig til Folket og siger med sædvanlig Tone:

HERRen være med eder!

Hvortil Choret svarer:

Og med din Aand!

Kirkeritualet, s. 13.

HV: Der er håndskrevne noder til præstens hilsen i Thilos messebog 1762, men de kan næppe kaldes »sædvanlig tone« og er ikke helt nemme at fortolke/læse.

[Indledningskollekt]

Saa vender hand sig til Alteret igien, og synger den Collect, som hører til Dagen, hvortil Choret og Folket svarer:

Amen.

Kirkeritualet, s. 13.

HV: Dagens kollekt tages fra alterbogen 1760, men der vil næppe være mærkbare forskelle i forhold til alterbogen 1688.

Kollekten kan også tages fra Kingos salmebog 1744 eller 1759, som jeg begge har i huset.

[Epistel]

Derefter vender hand sig atter om til Folket og med sædvanlig Tone lydeligen synger Epistelen (Lectien) sigendis allerførst saaledis:

Epistelen skriver St. N.N. Apostel til de N.N. eller

Denne Hellige Lectie skrivis i, eller hos N.N.

og forfølger saa den gandske Epistel (Lectie) indtil Enden.

Kirkeritualet, s. 13.

HV vedr. 1764: En messetone kan muligvis konstrueres/komponeres ud fra Thilos messebog 1762. Dagens epistel læses/messes fra alterbogen 1760, men teksten vil formentlig ikke afvige fra alterbogen 1688 bortset fra retskrivning o.lign.

Jeg kan også en tage teksten fra en Kingo-salmebog 1759.

[Salme med sekvens]

Naar Epistelen (Lectien) er udlæst, vender Præsten sig til Alteret igien og da i stæden for Haleluja, syngis en kort Psalme, som kommer over eens med Epistelen (Lectien) og findis i den forbemælte Psalmebog; hvilken tillige spillis af Orgelverket, hvor og naar det brugis.

Og der paa: Nu bede vi den H. Aand etc.

Kirkeritualet, s. 13-14. I juletiden og påsketiden er der andre tekster. De nærmere anvisninger i Kirkeritualet (s. 14) er ikke taget med ovenfor.

Register III i Pontoppidans salmebog anfører: »Efter Epistelen er læst, en særdeles psalme, som til hver søn- og hellig-dag er antegnet. Derpaa: Nu bede vi den H. A. p. 131. Men fra Juul til Kyndelmisse ... «

I Register III i Pontoppidans salmebog 1740 er der til hver søn- og helligdag anført 3 salmer: 1) Før prædiken = salmen efter epistlen, 2) I prædikestolen, 3) Til beslutning. HV: Så vidt jeg kan se af stikprøver, er de anførte salmer de samme som i Kingos salmebog, men det vil kræve nummertavler i kirken at finde frem til salmerne i salmebogen (eller anden pædagogisk indsats).

Fx til 1. søndag i advent er salmen »Herre Christ, Gud Faders eenbaarne Søn« (nr. 2, p. 1).

Nu bede vi den Hellig Aand Alt om den christelige troe og ret forstand, Det os Gud bevare, Og sin naade sende, Naar vi heden fare Af dette elende! Kyrie eleis.

2. Du værdige lys, giv os dit skin, Lær os at kiende JESUM Christum alleen, At vi med hannem blive, Vor kiere Frelsermand, Som os monne indlede Til det forjætte land. Kyrie eleis.

3. Du søde Aand, skienk os forvist, At vi maae drikke af dit kierlighedsens bryst, At vi udaf hiertet, hveranden elske, Med eet sind udi Christo, Og have baade fred og roe. Kyrie eleis.

4. Du ypperste Trøster i al vor nød, Hielp, at vi forsmaa verdens spot og uselhed, At vi bestandig blive Paa vor sidste ende, Naar vi med dievelen kive I dødsens elende. Kyrie eleis.

Pontoppidans salmebog 1740, p. 131, nr. 121.

HV vedr. 1764: I Breitendichs Koralbog findes melodien side 47.

[Evangelium fra alteret]

Der paa vender Præsten sig atter om til Folket og med høj Røst og lydelig Stemme efter sædvane synger Evangelium med denne Begyndelse:

Dette hellige Evangelium skriver Evangelisten N.N.

Choret svarer:

Gud være lovet for sit gladelige Budskab.

Eller og:

Pris og ære være dig HERRE!

Der paa synger hand det gandske Evangelium, som hører til Dagen, . . .

Kirkeritualet, s. 14.

HV vedr. 1764: Her kan anføres teksten til dagens evangelium fra alterbogen 1760 eller fra fx Kingos salmebog 1759.

Efter Evangelium er udsiunget for Alteret, ringis udi i Prædikestolen med de smaa Klokker, ligesom sædvanligt er.

Kirkeritualet, s. 14.

HV vedr. 1764: Jeg formoder, at man er holdt op med at ringe med små klokker i 1764, men indtil videre har jeg ikke noget konkret at bygge på.

[Trosbekendelses-salme]

. . . og naar det [evangeliet] er Ende, vender hand til sit Alteret Igien og begynder:

Vi tro allesammen paa een Gud etc.

Hvilken siden af Menigheden og paa Orgelverket forfølgis indtil Enden.

Kirkeritualet, s. 14.

Vi troe allesammen paa een Gud, Himmels Skabere og jordens, Guds Søn sin Faders villie gjorde, Paa det vi hans børn skulle blive; Hand vil os forseer vor næring, Liv og siel udi hans bevaring, Altid hand os vil bevare, Intet ondt skal os vederfare; hand sørger for os dag og nat, For hand haver alting i sin magt.

2. Vi troe og alle paa Jesum Christ, Som er Guds Søn og vor HÈrre, Som af den Hellig Aand undfangen er, Ved Guddommelig kraft og ære; Af Maria den rene jomfru Et sandt helligt menneske er vorden, Piint under Pontio Pilato, Korsfest, død og jordet, til helvedes foer, Paa tredie dag hand af døde opstod, Til Himmels foer, Vor Dommere er hand vorden.

3. Vi troe og paa den Hellig Aand, Lige med Faderen og med Sønnen, Som alle bedrøvedes husvaler er, Med dyrebare gaver og naader skønne: Al gandske christenhed paa jorden, Et Samfund gjorde med sine orde, Ved hannem vore Synder tilgivne vorde, Vi mennesker skal alle opstande, Efter dette elende; Et nyt levnet er os bereed I evighed og til evig tiid.

Pontoppidans salmebog 1740, p. 148-149, nr. 142.

HV vedr. 1764: I Pontoppidans salmebog er der en variant, nr. 143. I Breitendichs koralbog findes salmemelodien side 61.

Efter kirkeritualet 1685 skal salmen intoneres af præsten. Det er der ikke rigtigt spor af hos Pontoppidan. Det kunne fx stå i Register III, men det gør det ikke. Og der er heller ikke spor af det i Breitendichs koralbog.

[Salme før prædiken / Når præsten går i prædikestolen]

Jfr. teksten fra Kirkeritualet nedenfor. Salmen kan udelades på landet.

HV: Kingos Salmebog har til hver søndag en salme beregnet til at synges, når præsten går på prædikestolen. Det kan diskuteres, om salmen bedst opfattes som et selvstændigt liturgisk led eller som et underpunkt under prædiken.

Gradualets overskrift er: »Naar Præsten gaar i Prædikestolen«.

HV: Der står ikke på dette sted i Kirkeritualet 1685 noget om, at præsten lægger messeklæderne, når han forlader alteret. Men det har formentlig været tilfældet. Jfr. følgende citat fra Kirkeritualet. Citatet vedrører godt artikel II om gudstjenester på fredage og onsdage, men det har formentlig også været gældende på søndage og helligdage.

Kirkeritualet, s. 25-26: »Særdelis skal tagis i Agt, at Præsten, som messer, maa ikke være iført Messehagelen, naar hand træder fra Alteret, nogen Tieneste, Prædiken, eller andet, som ej Alteret vedkommer, at forrette; Men hand skal den imidlertid paa Alteret aflegge, og siden, om der videre skal messis, den igien paatage; Men

Messe-Skiorten beholder hand paa sig fra den gandske Tieneste begyndis og ind den endis«.

HV vedr. 1764: Den relevante salme kan i Pontoppidans salmebog findes i register III under pågældende søn- eller helligdag. Det er den anden salme i registret: I prædikestolen. Så vidt jeg kan se af stikprøver er det den samme salme som efter Kingos salmebog. Til fx 1. søndag i advent er det Guds Søn er kommen (Pontoppidan 1740, p. 253, nr. 243).

[Prædiken: bøn, Fadervor, evangelielæsning og prædiken]

Saa gaar Præsten paa Prædike-Stolen og forretter den sædvanlige Prædiken over Dagens Evangelium;

Dog syngis tilforn i Kiøbstæderne og paa Landet, hvor det skee kand, et eller to Vers af forbemælte Psalmebog over Søndagens Evangelium under Orgelværkets Klang og Direction. [jf. ovenfor: Salme før prædiken]

Præsten, eller hvo, som Prædiker skal allerførst formane Folket til Bøn og Paakaldelse om Guds Hielp i denne hellige Forretning og der paa læse, som sædvanligt, HErrens Bøn: Fader vor du som est i Himmelen etc.

Kirkeritualet, s. 15.

Fader vor, du som er i Himlene! Helligt vorde dit Navn! Tilkomme dit Rige! Skee din Villie her paa Jorden, som den er i Himmelen! Giv os i Dag vort daglige Brød! Og forlad os vor Skyld, som vi og forlade vore Skyldnere! Leed os ikke udi Fristelse; Men frels os fra det Onde; Thi Riget er dit, Magten og Æren i Evighed! Amen!

Alterbogen 1783, s. 344, fra nadverritualet.

HV: I højtidsperioderne skal der synges et eller flere vers efter Fadervor og før evangeliet læses fra prædikestolen. Jfr. Kirkeritualet, s. 15.

Dernest skal hand tydeligen oplæse Texten, som skal forklaris, og siden klarligen udlegge den, dog ikke over en Time.

Kirkeritualet, s. 15.

...

Søndags Texten er til Froprædiken og Højmesse det sædvanlige Evangelium, og til Aftensang Epistelen; hvorpaa følger uforbigængelig Catechismi Forklaring, efter Loven, som vel skal i Agt tagis.

Kirkeritualet, s. 15.

Under Prædiken besøgis Guds børn med de Fattigis Tavler.

Kirkeritualet, s. 18.

[Kirkebøn]

Ligesom Præsten begynder sin Prædiken, saa skal hans altid slutte den med en almindelig Bøn paa den maade, som Loven om formælder.¹

I særdelished skal hand bede for dennem, som ville begive sig i Egteskab-stand, saa vel som for de Syge, Svage og Senge-liggende der i Menigheden, som ere Guds Kirkis

¹ Reglerne om kirkebønnen findes i Danske Lov, Anden bog, IV.12: »De skulle altid slutte deris Prædikener med Bønner til Gud / for Guds Ords fri Fremgang / for Kongen og det Kongelige Arve-Huus / for Øvrighed og for den almindelig Nødtørf.«

Forbøn begærende, hvilke hand med Navn opregner, og med et kort Ønske befaler dem i Guds Barmhiertighed til Bestandighed i Troen og en Christen Taalmodighed under Korset, indtil Gud efter sin behagelige Villie giør en god Forandring der paa, som kand være hans Navn til Ære og dennem til Salighed.

Kirkeritualet, s. 18.

Den nye forordnede Kirke-Bøn efter Prædiken¹

Almægtige evige GUD, barmhiertige kiære Fader; Vi takke dig af inderste Hierte, at du haver ladet det klare Evangelii Lys skinne for os, da vi sadde i Mørket og Dødsens Skygge; dit herlige og dyrebare Ord er, endog denne Dag, talet til os: Vi have hørt hvorledes ud, i det, tilbyder os alle din Søns vor Frelzers Velgierninger, i Sønnens Velgierninger din Naade, ved din Naade, Syndernes Forladelse, Retfærdighed og evig Salighed. Himmelske Fader, vil du endnu handle med os, der saa ofte har været dine Bud ulydige? vil du endnu kalde paa os, der findes saa uvillige til at komme, endskiønt os tilbydes Livet, og overflødig? Ja HERre! du lader ikke af at giøre vel imod os, endskiønt vi ikke lade af at gøre ilde mod dig og mod og selv; vi have ofte taget din Naade forgieves, dog tilbyder du os den, og kundgiør i dit Ord, at hver Time vi leve, er en del af Naadens Tid, og henhøre til saliggjørelsens Dag. Skulde vi da selv modvillig faae i Sinde at misbruge Tiden og forspilde den salige Evighed? HERre! din gode Aand følger stedse dit Ord, som er Liv og Aand, samme Aand fæste til vore Hierter hvert Ord, af dem, vi denne Dag have hørt og herefter, saa længe vore Dage vare, skulle høre! Det virke i vore Hierter Troen til dig, Foragt for Verden, Attraae efter Himmelen; det dæmpe hvad ondt der boer i os, og giøre vor villige Aand, alle Øyeblik, villigere til at tiene, takke og tilbede dig i Aand og Sandhed. Du store Lysenes Fader, fløt ingensinde din Lysestage fra os, lad os aldrig findes i deres Tal, der elske mere Mørket end Lyset, men hielp at vi maa stedse, med Andagt, nærme os dit Huus, høre dit dyrebare Ord, og bruge de, af dig indstiftede Høyværdige Sacramenter! Giv Lærere efter dit eget Hierte, der kunde føde din Menighed med Kundskab og Forstand, samt opbygge saavel med Levnet, som Lærdom! Giv Tilhørerne Agtsomhed at høre Ordet, og Lydighed at efterleve hvad de høre, saa de maa pryde din og vor Frelseres Lærdom i alle Stykker. Vi takke dig ogsaa, kiære Himmelske Fader, at du saa naadelig haver aabnet Troens Dør for saa mange Hedninger, som hidindtil ikke have kiendt dig; Og som din Salvende, Vores Allernaadigste Konge og Herre, bærer saa ivrig en Omsorg for dette dit Verk; Saa velsigne du Kongen din Tiener derfor, her i Tiden og hidset i Evighed! Befordre fremdeles selv, o barmhiertige Gud! dette dit Verk; Lad dit Ord boe rigelig i all Viisdom hos dem, som bruges dertil, arbeyde selv med dem, at Hedningne og alle uoplyste Christne ved dit Ords prædiken maa blive omvendte fra Mørket til Lyset, fra Satans Magt til Gud, til at faae Syndernes Forladelse, samt Arvedel med dennem, som blive helliggjorde ved Troen til JESUM Christum!

Giør altid vel imod Vor Allernaadigste Arve-Konge og Herre, Konning Friderich den Femte. Dine Velsignelser formeres hver Dag og hver Time, over Hans Majest., saa han stedse finder nye Prøver paa din Faderlige Kiærlighed,

¹ HV: Jeg er ikke klar over, hvornår den er blevet forordnet.

og seer sigledsaget til alle sit Høy-Kongelige Embedes Forretninger ved din Aand, beskiermet ved din høyre Haand, samt regieret af dig, siden han og alle Konger, ved dig regiere: Vær du, Hans og dine Fienders Fiende, og giv os lydige Hierter at være ham lydige og troe, ligesom du haver givet ham Hierte at være dig lydige og troe.

Hav din Haand, dit Øye og dit Hierte uophørligen hos Begge Deres Majestæter Dronningerne, saa Deres Majestæter hver Trin De gaae, finde hvorledes De ledsages af din almægtige Haand, raadføres af dit alseende Øye og elskes af dit Faderlige Hierte.

Hans Kongel. Høyhed, vor Naadigste Arve Cron-Printz og Herre, Printz Christian, og Hans Kongel. Høyhed, Prinz Friderich, lad o trofaste Gud og all Faderligheds Fader, være dig anbefalet til Varetægt og Velsignelse! Lad dem fra deres Vugge af være tegnet i dine Hænder; fra deres Daab af, være indskrevet i Livsens Bog, og bevaret som en Øyesten i dit Øye! Lad dem opvoxe i din Naade, siden oplæres i din Viisdom, ledes af din Aand, og stedse blive Printzer efter dit Hierte.

Omfavne de Kongelige Princesser, og lad Dem hvile i dine Arme, vedligehold din Frygt i Deres Hierter, og lad dem jevnlig finde, at saadant din Frygt, der overgaar alle Ting, er nyttig til alle Ting!

Vær selv et Gierde og en gloende Muur om det gandske Kongelige Arve-Huus! Du, som har bygt og hidindtil beskiermet det, gjør at det bliver ved, indtil Tiden omvexles med Evigheden!

Underviis Hans Kongelige Majest. Raad og Betiente, lad dem i alle deres Forretninger aldrig søge deres eget, men dit og din Salvedes! Saa fremmes din Ære, saa bliver Kongens og Undersaatternes Beste deres eneste Øyemærke.

Udrust Hans Kongel. Majest. Krigsmagt til Lands og Vands; Giv dem Hierter at tiene troligen, samt, naar Tid er, at fægte mandeligen, lad dem stedse saa leve og tiene dig, som de der kunde leve og dø forsikkrede, at du altid er med dem; thi hvo kand da være mod dem.

(Her kand, paa det Steder hvor det er brugeligt, ogsaa bedes for ethvert Steds Herskab og Patron, saaledes, som det tilforn skeet er.)

Forbarm dig over den gandske Christenhed! Velsigne især disse Riger og Lande, hver Stæd i Rigerne, hver Huus i Stæderne, hver Siæl i Huusene; Fortørnes ey, at vi, dine uværdige Børn, trygle saa meget af dig; Men hvor skulle saa store Syndere, som vi, gaa hen, uden til saa inderlig en Forbarmere som du? Og alle Barmhertigheder Fader, vær os arme Syndere naadig! Snuble vi, da hold os, at vi ikke falde; Falde vi, da reys os, at vi ikke blive liggende.

Vi have syndet, vi synde dagligen, men for din Syndeløse Søns Skyld, glem vore Synder, og glem aldrig at bevise din Naade.

Lad ingen Fiende forurolige disse Lande! Skeer det, da vær du vor Beskiermere og deres Fiende; Bevar os fra Pestilentze og smitsomme Syger! Giv enhver os os hans beskikkede Deel, men især et nøysomt Hierte, med hvad du beskikker ham! Lysaliggjør de Handlende! Ledsage de Søfarende! Forfremme hver ærlig Mands Hænders Gieringer! Bevare Digerne og Demningerne i

Kongens Marsch-Lande, samt giv Velsignelse til Bergverkerne i Norge, deres Drift og bestandig Lykke, Fremgang og Velsignelse! Antag dig alle Enker! Værge alle de Faderløse! Forlad aldrig nogen af de Forladte! Indfind dig hos di Syges Seng! Annam de i Troen døendes sidste Suk, og deelagtigjør deres Siæle i den evige Glæde:

Gid vi saaledes stedse maa høre dit Ord, som, der føle og fornemme i vore Siæle, at det er en Guds Kraft til Salighed, som de, der vise, i vort Liv og Levnet, at det er den Regel og Rettesnoer, hvorefter vi vandre! Din Aand virke ved samme dit Ord, Troen i vore Hierter, Den hielpe os ved Troen, at omfavne Troens Begyndere og Fuldkommere! paa det vi, ved hannem, maa erlange Troens Ende, det evige Liv, din Naades Gave i JEsu Christo, hvor HErre! Amen, i JEsu Navn! Amen.

Kingos salmebog 1759. Fra et tillæg med »En Andægtig Bønne-Bog«, som bl.a. indeholder nogle kirkebønner. Ovenstående findes side 107-115. Det fremgår ikke af bogen, om tillægget også er trykt i 1759. I kirkebønnen omtales kong Frederik V, der var konge fra 1746 til 1766, så bønnebogen må være trykt i denne periode. HV vedr. 1764: Kirkebønnen kan også tages fra alterbogen 1760, men den har jeg ikke ved hånden endnu.

[Fadervor]

Derpaa læser Præsten lydelig Herrens Bøn aldelis ud til Enden: Fader vor du som est i Himmelen etc.

Kirkeritualet, s. 18.

Fader vor, du som er i Himlene! Helligt vorde dit Navn! Tilkomme dit Rige! Skee din Villie her paa Jorden, som den er i Himmelen! Giv os i Dag vort daglige Brød! Og forlad os vor Skyld, som vi og forlade vore Skyldnere! Leed os ikke udi Fristelse; Men frels os fra det Onde; Thi Riget er dit, Magten og Æren i Evighed! Amen!

Alterbogen 1783, s. 344, fra nadverritualet.

[Tillysninger]

Der som noget andet er da at forkynde for Menigheden, enten Kongl. Mandater, som skal oplæsis, ellers Aarsens Tider, som paa Landet brugeligt er, saa vel som Tienestens Begyndelse paa efterfølgende Prædike-Dag, eller og noget andet at lyse efter, som Præsten tilforn er givet til kiende og bør lysis efter, det skal da forredragis og forkyndis.

Kirkeritualet, s. 19.

[Velsignelse fra prædikestolen]

Saa slutter Præsten allersidst med et lidet Ønske og lyser Velsignelsen over Menigheden saaledis:

Kirkeritualet, s. 19.

Herren velsigne dig og bevare dig!
Herren lade lyse sit Ansigt over dig, og være dig naadig!
Herren løfte sit Aasyn paa dig, og give dig Fred. Amen!

Alterbogen 1783, s. 330.

[Salme efter prædikenen]

Efter Prædiken syngis allerførst ...[bestemmelser om salmevers til højtiderne].

Men paa alle andre Søndage dette sidste vers af den Psalme: Nu er os Gud miskundelig etc.

Kirkeritualet, s. 19.

Ære være Gud Fader i Himmerig / Som alting hafver at Raade / Disligest hans Søn Evindeligh / Som frelst hafver os af Vaade / Og lofvet være dend hellig Aand / Som gifver os af sin Naade / Dend Ære hafver været af evig Tid / Og blifver foruden ald Ende / Gud os sin Naade sende!

Gradualet, s. 99.

HV vedr. 1764: Teksten skal ikke bruges i 1764, men jeg har ladet den stå indtil videre.

HV vedr. 1764: Pontoppidans salmebog 1740 har i register II en liste over salmer, der kan synges til højmesse. Til 1. s. i advent er der fx anført 9 salmer. Mange er dog også anført i register III i overensstemmelse med ritualen og er allerede anvist til at bruge brugt på en bestemt plads. Så det forekommer mig noget uklart, på hvilken plads salmerne kan bruges. Den eneste nogenlunde ledige plads, som jeg kan finde er denne plads som salme efter prædiken.

Der forekommer mig at være en indre modstrid mellem register II og register III, men måske er det bare mig, der er lidt tungnem.

[Dåb]

Saa gaar Præsten ned at døbe Børn, om nogle ere, som da skulle døbis, paa den Maade, som herefter følger.

Efter Daaben syngis det sidste Vers af denne Psalme: Paa Sinai Bjerg etc.

Hvo, som troer og bliver døbt

eller en anden, som sig der paa kand skikke af meerbemælte Psalmebog.

Paa Landet og, hvor det ellers hid indtil har været brugeligt, gaar Quinden med Barnet strax der paa op at ofre, disligeste Fadderne og andre, som dertil ere budne, og synger Degnen imidlertid en Psalme, som sig der paa kand best skikke.

Kirkeritualet, s. 20.

[III. NADVER]

Derefter forrettis Communionen, dersom nogle ere at berettis, (hvilket og kand skee paa Langfredag) ligesom herefter forklaris.

Kirkeritualet, s. 20.

Selve nadverritualet, som anføres i det følgende, findes i Kirkeritualet som et særskilt kapitel længere fremme.

De som have faaet Afløsning af Guds Tiener, enten hemmelig, eller aabenbare, skal siden, naar Communionen angaar, komme med Andagt til HErrens Altere og sætte sig ned paa Knæ omkring Alteret, saa mange, som vel kunde faa Rum uden Trængsel, Mændene paa den højre, og Quinderne paa den venstre side: De andre blive saa længe stående ordentlig og skikkelig ved siderne af Alteret, indtil de første er bleve betiente.

Præsten skal være iført baade Messeskiorten og Messehagelen, mens Communionen forrettis, saa skal og Alteret altid være beklædt med en smuk reen Dug, Kalk og Disk og

tvende antænte Lys, saa længe Communionen varer, samt fornøden Vin og Brød der paa tilstæde, saa tit nogen skal berettis, hvormed Klokkerne i Kiøbstæderne og Degnene paa Landet skal have flittig Indseende.

Kirkeritualet, s. 60, fra kapitel V »Om Christi Naderis Sacramente«.

HV: Larsen 1936 påstår, at teksten ovenfor skal forstås sådan, at de to lys på alteret kun var tændt under nadveren (s. 34). Jeg er ikke helt overbevist, men han henviser til nogle kirkeministerielle breve fra 1800-tallet, og der er jo også Aastrups nadversalme. Lystænding før nadver kunne måske være et punkt?

[Nadversalme?]

HV vedr. 1699: Nadversalmen omtales kun indirekte i det følgende, hvor der omtales en sang før Communionen«. Salmen kunne måske være den samme som salmen efter prædikenen, men det ser ud til, at Kirkeritualet har forudsat, at der skulle være to salmer efter hinanden. I givet fald har Kingos salmebog og graduale ikke fulgt op på det.

Søren Sørensen forudsætter, at der i 1685 er en særskilt salme til indledning til altergangen (Kirkens liturgi 1969, s. 79), men Chr. Thodberg ser ikke ud til at forudsætte det.

I Jespersens graduale findes der offertoriesalmer, men der er ikke noget tilsvarende i Kingos Graduale 1699. Så i 1699 vil det nok være forkert med en salme før nadveren udover salmen efter prædikenen?

HV vedr. 1699: Hvis præsten har haft aflagt messehagelen på prædikestolen, hvad jeg formoder, skal han have den på igen, inden nadverritualet. Det må ske foran alteret, under en salme efter prædikenen. Men jeg har ikke fundet det omtalt direkte i kirkeritualet 1685.

[Nadverformaning]

Naar alting er saaledis rede, og Sangen er udsyngen for Communionen, da vender Præsten sig om til Menigheden og læser allerførst den sædvanlige Formaning til dennem, som da skulle berettis: »Paa det kieriste Christi Venner, at I rettelig etc.«

Kirkeritualet, s. 60.

Paa det, kiereste Christi Venner! at I rettelig og værdelig kunne annamme det høiværdige Sacramente, da bør eders disse to Ting her besyndelig at vide, som ere, hvad I skulle troe og gøre. Disse Ord, Christus sagde: Det er mit Legeme, som gives for eders. Item: Det er mit Blod, som udgydes for eders til Syndernes Forladelse, skulle I fuldkommelige troe saa at være i Sandhed, at JESUS Christus er der selv tilstæde med sit Legeme og Blod i Sacramentet efter Ordets Lydelse. Dernæst skulle I ogsaa troe af Christi Ord til Syndernes Forladelse, at JESUS Christus skienker eders sit Legeme og Blod til en Stadfæstelse paa alle eders Synders Forladelse. Paa det sidste skulle I og gøre Christi Befaling fylderst der, som han saa byder eders sigende: Tager hen og æder det. Item: Drikker alle her af. Item: Dette gør i min hukommelse; Thi han haver givet os sit Legeme og Blod at æde og drikke til Syndernes Forladelse, og derhos ihukomme hans hellige Død og Pine. Derfor naar I saa troe disse Christi Ord, og gøre efter denne hans Befaling, saa ere i ret prøvede, som Paulus siger, og værdeligen kunne æde Christi Legeme, og drikke hans Blod til eders Synders Forladelse: Dertil give eders Gud Fader sin Naade ved samme JESUM Christum vor HERre! Og derom ville vi bede sigende af Hiertet:

Alterbogen 1783, s. 342-344.

HV: Nadverformeningen læses, den messes ikke. Og præsten står vendt mod menigheden.
HV vedr. 1764: Jeg har brugt teksten fra alterbogen 1783, den bør måske rettes til 1760.

[Fadervor]

Derefter vender hand sig til Alteret igien og med høj Røst paa Dansk udsynger den gandske Communion's Messe saaledis: Lad os alle bede: Fader vor, du som est etc.

Kirkeritualet, s. 60-61.

Fader vor, du som er i Himlene! Helligt vorde dit Navn! Tilkomme dit Rige! Skee din Villie her paa Jorden, som den er i Himmelen! Giv os i Dag vort daglige Brød! Og forlad os vor Skyld, som vi og forlade vore Skyldnere! Leed os ikke udi Fristelse; Men frels os fra det Onde; Thi Riget er dit, Magten og Æren i Evighed! Amen!

Alterbogen 1783, s. 344, fra nadverritualet.

HV vedr. 1764: Der er håndskrevne noder og tekst til sidste del af Fader vor i Thilos messebog 1762, men jeg har ikke nogen fornemmelse af, om de kan siges at være repræsentative.

Hvortil Menigheden svarer

Amen!

Kirkeritualet, s. 61.

[Indstiftelsesordene]

Strax derpaa begynder hand iligemaade Indstiftelsens Ord:

Vor HERre Jesus Christus etc.

Her er at agte, at naar Præsten nævner de Ord: Tog hand Brødet etc. Da tager hand Brikken med Brødet i Haanden, og holder den saa længe indtil den første Part er udsyngen, saa vit det vedkommer, og da setter hand den ned paa Alteret igien.

Iligemaade, naar hans nævner de Ord: Ligesaa tog hand og Kalken, etc. holder hand Kalken med sin Haand indtil Testamentets Ord aldelis ere udlæste,

Imidlertid Velsignelsen saaledis skeer, tier enten Menigheden gandske stille, eller og læser sagte for sig selv efter Præsten.

Kirkeritualet, s. 61.

Vor HERre Jesus Christus i den Nat, der han blev forraadt, (NB.) Tog han Brødet, takkede og brød det, gav sine Discipler og sagde: Tager dette hen, og æder det: Det er mit Legeme, som gives for eder: Dette gør til min Hukommelse.

Ligesaa (NB.) Tog han og Kalken efter Aftens Maaltid, takkede, gav dennem, og sagde: Drikker alle deraf: Denne er det ny Testamentes Kalk i mit Blod, som udgydes for eder til Syndernes Forladelse: Dette gør til min Hukommelse.

Alterbogen 1783, s. 345-346. I forhold til alterbogen 1685 er der kun tale om forskelle i tegnsætning og stavemåde.

HV vedr. 1764: I Thilos messebog 1762 er der tekst og håndskrevne noder til indstiftelsesordene, men jeg har fortsat ikke nogen fornemmelse af, om det kan bruges til noget.

[Uddeling]

Naar dette er forrettet, da tager Præsten med Ærbødighed først Disken med det velsignede Brød og begynder fra den højre Haand at uddeele det runden om til dennem, som sidde paa Knæ for Alteret, saa at hand giver en hver sin Deel i Munden, og i det hand giver det, siger hand til en hver i sær:

Dette er Jesu sande Legeme.

Derefter tager hand Kalken og uddeeler den paa samme Maade, saa at hand holder derpaa, mens de drikke deraf, og i det de drikke, siger hand til en hver i sær disse Ord: Dette er Jesu sande Blod.

I Kiøbstæderne og hvor, der ere flere Præste end een, der bør den ene uddeele Brødet og den anden Kalken, dog kommer den anden ikke op til Alteret, førend Consecrationen er skeet, og Uddeelelsen skal begynde, og skal en Guds Tiener see vel til, at Kalken er saaledis iskenket, at hans intet spilder deraf, naar hand rører sig dermed.

Efter at Uddeelelsen saaledis er skeet med begge Dele, Brødet og Vinen, da vender den Præst, som har uddeeleet Kalken, sig til Communicanterne og siger saaledis:

Kirkeritualet, s. 61-62.

Den korsfæstede og opstandne Christus JESUS, som nu har spiset og skienket eder med sit hellige Legem og Blod, hvor med han har fyldestgiort for alle eders Synder, han styrke og opholde eder derved i en sand Troe til det ævige Liv!

Alterbogen 1783, s. 346. I forhold til Kirkeritualet 1685 er der kun tale om ændringer af tegnsætning og stavemåder.

Saa staa de op, som have communiceret, og med Ærbødighed bøje deris Knæ tillige med deris Hierter, og gaa saa til hver sin Stæd igien.

Dersom der ere flere at berette, da handlis med dennem, ligesom med de første.

Præsten skal flittig legge vind paa, at hand veed Tallet paa dem, som skal berettis, saa at hand ikke nødis til at igientage de forskrevne Velsignelsens Ord; Ti hverken Brødet, eller Vinen bør at uddeelis, førend de ved Ordet ere helligede.

Under Communionen syngis enten O Guds Lam uskyldig etc. Hvilket igientagis trende sinde, om der ere saa mange at berette, eller og:

JESUS Christus er vor Salighed etc.

Hjælp Gud, at jeg nu kunde etc.

JESU søde Hukommelse etc.

Eller en anden af den anordnede Psalmebog; som vel skikker sig paa den hellige Forretning, . . .

Kirkeritualet, s. 61-62.

HV: Præsten tager ikke sig selv til alters. Selvkommunion blev først tilladt i slutningen af 1800-tallet.

HV vedr. 1764: I register III i Pontoppidans salmebog 1740 anføres forskellige communionssalmer, herunder tre gange »O Guds Lam uskyld.« (p. 44 = nr. 50).

O Guds Lam u-skyldig, Paa korset varst slagtet, Din Fader varst du lydig, I
hvor du varst foragtet, Al synd haver du borttaget, Ellers vare vi fortabet.
Forbarme dig over os, o! JEsu.
Miskunde dig over os, o! JEsu.
Giv os din fred, o! JEsu.

Pontoppidans salmebog 1740, nr. 50.

HV vedr. 1764: Der findes melodi i Breitendichs koralbog p. 21.

[Takkesalme]

*. . . og endelig sluttet Sangen med, enten denne liden Lovsang: Gud være lovet etc.
Eller og en anden smuk og beqvem Takke-Psalme.*

Kirkeritualet, s. 62.

Gud være lovet altid og benedidet, Som os selv haver bespiset Med sit legem og
med sit blod, Det give os, HÉRre Gud, til gode! Kyrie eleison.

Pontoppidans salmebog 1740, nr. 205, vers 1.

HV vedr. 1764: Ifølge register III i Pontoppidans salmebog 1740 synges efter
communionen det første vers af »Gud være lovet altid« (p. 212 = nr. 205) eller de
tvende vers af »O! JEsu, søde JEsu« (p. 212 = nr. 204).

Der findes noder til »Gud være lovet altid« i Breitendichs koralbog, p. 77.

[IV. AFSLUTNING]

[Slutningskollekt]

Derefter vender Præsten sig til Menigheden og synger med høj Røst:

Herren være med eder!

Menigheden svarer:

Og med din Aand.

*Siden vender hand sig til Alteret igien og læser efter Sædvane denne efterfølgende
Collect saaledis:*

Lader os alle bede: Vi takke dig HÉRre, Almægtigste ævige Gud, at du med
disse Gaver etc.

Kirkeritualet, s. 62.

Vi takke dig HÉRre almægtigste ævige Gud! at du med disse salige Gaver haver
os vederqvæget: Nu bede vi din Barmhertighed, at du lader os disse samme
Gaver ret bekomme til vor Troes Styrkelse paa dig, og til en brændende
Kierlighed imellem os selv indbyrdes for din Søns, JeSu Christi, vor HÉRres
Skyld! Amen!

Alterbogen 1783, s. 346.

HV vedr. 1764: I Thilos messebog 1762 findes der håndskrevne noder og tekst til
takkekollekten efter nadveren.

Menigheden svarer:

Amen.

Kirkeritualet, s. 62. Kapitlet med nadverritualet afsluttes med anvisning om, at den
ganske messe sluttet med den sædvanlige velsignelse.

Men, er ingen at berette, vender Præsten sig uden Messehagel til Folket, og siger:

HERren være med Eder!

Choret svarer:

Og med din Aand!

Derpaa vender hand sig til Alteret og synger efterfølgende Collect, (som brugis naar ingen Communion holdis).

Lader os alle bede!

Kirkeritualet, s. 20.

O HERre Gud himmelske Fader! vi takke dig for denne din Faderlige Velgierning, at du af din store Naade og Barmhiertighed haver givet os dit hellige og salige Ord, ved hvilket du ogsaa her hos os forsamler din Christen Kirke. Vi bede dig ydmygeligen, giv os din Hellig Aand, at vi med taknemmelige Hierter maatte det annamme og skikke os derefter, og stedse og altid voxe og forfremmes i den Christelige Troe, Haab og Kierlighed, og saa endelig blive salige ved din elskelige Søn, JESum Christum vor HERre, som med dig lever og regierer i Hellig Aands Enighed, een sand Gud fra Ævighed og til Ævighed, Amen!

Alterbogen 1783, s. 326.

Choret svarer:

Amen.

Paa Langfredag syngis den Collect, som brugis i Fasten, nemlig: Vi takke dig Gud Fader etc.

Kirkeritualet, s. 20-21.

[Velsignelse fra alteret]

Efter at Collecten er siungen, vender hand sig til Folket igien og lyser den sædvanlige Velsignelse over dennem:

HERren være med Eder!

Choret svarer:

Og med din Aand!

Præsten siger ydermere:

Herren velsigne dig og bevare dig!

Herren lade lyse sit Ansigt over dig, og være dig naadig!

Herren løfte sit Aasyn paa dig, og give dig Fred. Amen!

HV vedr. 1764: Ordlyden af velsignelsen stammer fra Alterbogen 1783, s. 330.

HV vedr. 1764: I Thilos messebog 1762 er der håndskrevne noder og tekst til hilsen og velsignelse.

Folket svarer:

Amen!

Naar Epistelen, saa vel som Evangelium og Velsignelsen læsis, enten for Alteret, eller af Prædike-Stolen, da staar Folket op at høre der paa.

Kirkeritualet, s. 21.

[Udgangssalme / Afklædning af messeklæder]

Pro exitu syngis en Psalme, som kommer over eens med Dagens Evangelio, og findis hos hver Fest og Søndag, Aaret igiennem, i den ofte bemælte Psalmebog, da Præsten imidlertid føris af Messe-Klæderne; Men bliver dog staaendis for Alteret indtil alting er til Ende.

Naar Psalmen er ude falder Præsten atter paa Knæ og beder kortelig for Ordets fremgang, og Kongens og Landets Velstand.

Kirkeritualet, s. 21.

HV vedr. 1764: I register III i Pontoppidans salmebog findes der til hver søn- og helligdag i kirkeåret anført tre salmer, herunder en salme til Beslutning. Så vidt jeg kan se følger Pontoppidan her Kingos salmebog. Til fx 1. søndag i advent er udgangssalmen »Fryd dig, du Christi brud« (p. 2 = nr. 3).

[Udgangsbøn afsluttet med Fadervor]

Og saa sluttis den gandske Guds Tieneste paa den Maade, som før er mælt.

Kirkeritualet, s. 21.

HÈrre! jeg takker dig af mit gandske hierte, at du nu haver lært mig, hvad du vil, at jeg skal troe og giøre: hielp mig nu min Gud, ved din Hellig Aand, for JEsu Christi skyld, at jeg maa bevare dit ord i et reent hierte, og der af i troen styrkes, og i et helligt levnet forbedres, og mig derved i liv og død trøste, Amen.

Fader vor, du som, etc.

Kingos salmebog 1759, fra tillæg med bønner.

Kirkeritualet forudsætter, at præst og menighed knæler under indgangsbønnen. Så det har de formentlig også gjort under udgangsbønnen.

Fader vor, du som er i Himlene! Helligt vorde dit Navn! Tilkomme dit Rige! Skee din Villie her paa Jorden, som den er i Himmelen! Giv os i Dag vort daglige Brød! Og forlad os vor Skyld, som vi og forlade vore Skyldnere! Leed os ikke udi Fristelse; Men frels os fra det Onde; Thi Riget er dit, Magten og Æren i Evighed! Amen!

Alterbogen 1783, s. 344, fra nadverritualet.

HV vedr. 1764: Der har sandsynligvis været et orgelpostludium.

Symmetrien i forhold til indgangsbønnen taler for, at præsten under udgangsbønnen knæler iført messehagel, og at han først tager den af under orgelpostludiet.

Dansk højmesse 1832

(1801-1832)

Skitse til rekonstruktion af højmesseordning i 1832 Holger Villadsen, 23. februar 2016

Udgangspunkter:

- Kirkeritualet 1685 med senere ændringer
- Alterbogen 1830 med ny NT-oversættelser fra 1819
- Balles Salmebog 1798 (og frit salmevalg)
- Zincks Koralbog 1801
- Wibergs Messe-Melodier 1832

Rent praktisk er jeg startet med en kopi af højmissen 1699. Heri har jeg indarbejdet de ændringer, som jeg er i stand til at dokumentere med trykte liturgiske bøger og nye regler. Det giver formentlig i et eller andet omfang et forkert og forældet helhedsbillede. Hvad angår ordningen, er den mest markante ændring indførelsen af et mere frit salmevalg i 1802 som opfølgning af Balles salmebog.

Kilder / tekster

Kirkeritualet = Danmarks Og Norgis Kirke-Ritual. København: Joachim Schmedtgen 1685, 383 s. [Jeg har brugt genudgivelsen ved Udvalget for Konvent for Kirke og Theologi, 1985, 203 s. Der er desuden online-adgang via KB's hjemmeside til en skannet version af den oprindelige publikation].

Alterbogen 1830 = Forordnet Alter-Bog for Danmark. København: Gyldendal 1830, 293 s. [Med forord af Hans Bagger. Jeg har en original. Alterbogen er den første efter 1688 med en anden bibeltekst end Baggers alterbog 1688].

Balles salmebog 1798 = Evangelisk-kristelig Psalmebog til Brug ved Kirke- og Huus-Andagt. København: Waisenhuset 1799, 328 s. [Jeg har anført bibliografiske oplysninger på det eksemplar, som jeg bruger. Via KB er der online-adgang til et par versioner af salmebogen, vist nok også 1. udgaven fra 1798].

Zincks koralbog 1801 = Koral-Melodier til den Evangelisk-christelige Psalmebog. Udgivne ved H. O. C. Zinck. København: Waisenhuset 1801, 136 s. [Jeg har brugt faksimile-udgaven, udgivet af Samfundet Dansk Kirkesang 1999, med efterskrift af Henrik Glahn. Men den er ikke direkte relevant for en rekonstruktion af højmesseordningen og indeholder ikke 'liturgisk musik'].

Wibergs messemelodier 1832 = Messe-Melodier. Udgivne af Johannes Wiberg. København: Birck & Comp. 1832, 36 s. [Jeg bruger et reprint, som jeg har fået lavet af EOD Reprint].

Redigeringsprincipper:

Udgangspunktet er fortsat bestemmelserne i Kirkeritualet 1685. Men bestemmelser, der klart er gået ud af brug i begyndelsen af 1800-tallet er taget væk.

Der er indsat moderne overskrifter i skarp parentes. Intentionen er, at strukturen skal svare til det højmesseforløb, som blev brugt 1832.

Terminologien er min og afviger i et vist omfang fra, hvad man brugte i samtiden.

De kilder, som jeg primært har brugt til at dokumentere det ændrede højmesseforløb i 1832, er reskriptet fra 1802, som er anført som bilag, samt Wibergs messemelodier. De to kilder stemmer godt overens, selv om der allerede i 1832 er sket nogle forandringer i forhold til 1802.

Jeg har også set på senere ordninger og vejledninger, især med henblik på at overveje, om der var nogle af de senere ændringer, der allerede var i funktion i 1832. Der er især to bøger, som jeg har brugt:

Viggo Sanne (Kantor ved Vor Frue Kirke): Messebog. København: F. Borchorfts Forlag 1879, 74 s. [HV: Jeg undrer mig over, at den ikke er omtalt af Jens Peter Larsen i forordet til hans 'Messetoner'. Det skyldes formentlig, at den vel nærmest kan betragtes som en ajourføring af Wibergs messe? Men som kilde til den normale højmesseordning omkring 1880 forekommer den ganske udmærket].

C. C. S. Cederfeld de Simonsen (Provst): Kirkeaaet, Gudstjenesten og de kirkelige Handlinger, en Haandbog for Kirkegjængere og Menighedsmedlemmer, udgivet og med Anmærkninger forsynet ... København: Th. Lind 1885, 44 s.

HV ps: Man kunne måske også overveje at inddrage Mynsters udkast fra 1839 til en »Alterbog og et Kirke-Ritual for Danmark«, selv om det ikke blev gennemført? Forslaget ser ud til at afspejle almindelig praksis på pågældende tidspunkt.

[I. INDLEDNING]

[Klokkeringning]

Naar Prædiken skal holdis, ringis altid trede sinde til Prædiken, førend den begyndis; de tvende første ikkun med een Klokke, men den sidste gang med tvende, eller fleere, ligesom Kirken formaar, og hidindtil maneerligt haver været.

DE største Klokker ringis altid paa Højtids Dagene, saa vel som Dagen tilforn til Aften-Sang, eller naar Folket gaar til Skrifte, og da kimis tre gange, efter første og anden, naar det ringer, hvilket og skeer paa andre hellige Dage, (undtagen de som falde i Fasten) saa vel som paa alle Søndage imellem Paaske og Pintsdag.

Kirkeritualet, s. 9-10.

[Indgang / iklædning af messeklæder / præludium]

Saa snart, som det er ringet sammen, da udi de Kirker hvor ingen Orgelverk er, kommer Præsten, som skal messe, for Alteret og der ifører sig de rette Messe-Klæder, som er en hvid linnet Messe-Skiorte og en Messe-Hagel.

Men hvor orgelverk i Kirken er, der begynder Organisten strax der paa at lege (undtagen udi Faste, paa hvilke Tider ingen Orgelverk eller Music i Kirkerne brugis) dog ikkun gandske kort, at Tienesten ikke derover opholdis.

Imidlertid Organisten leger, forføljer Præsten sig for Alteret og der ifører sig ovenbemælte Messe-Klæder.

Naar Orgelverket holder op, eller naar det er udringet, hvor ingen Orgelverk er, eller paa de Tider, naar det ikke brugis, begyndis Guds Tieneste med tilforn indførte liden Bøn og paafølgende Fader Vor etc. Imidlertid sidder Præsten iført forbemælte Messe-Klæder paa sine Knæ for Alteret og med den gandske Menighed, som iligemaade, hver i sin stæd, falder paa Knæ, beder sagte for sig selv.

Kirkeritualet, s. 12-13.

HV: I Kirkeritualet findes denne tekst lidt længere fremme, efter at teksten til indgangsbønnen har været anført. Derfor vises der tilbage til »tilforn indførte liden Bøn«, som er indgangsbønnen.

HV: Wiberg 1832 omtaler iklædning af messeklæder foran alteret, men omtaler ikke noget præludium.

Wiberg 1832: Naar Gudstjenesten om Søn- og Hellig-Dage skal tage sin Begyndelse, gaaer Præsten for Alteret, lader sig der af vedkommende Kirkebetjent iføre Messeklæderne, og knæler da på den ved Alteret værende Skammel, medens den anordnede Bön læses i Chorsdøren.

[Indgangsbøn afsluttet med Fadervor]

Guds Tieneste begyndis paa alle Prædike-Tider i Kiøbstæderne, så vel som paa Landet, med denne liden Bøn og paafølgende Fader vor, etc. Hvilket Degnen staaendis i Chorsdøren, eller mit paa Kirkegulvet, med høj og langsom Røst læser, saaledis:

HERre! jeg er indkommen i dette dit hellige Huus, at høre hvad du GUD Fader min Skabere, du HERre JESU min Frelsere, du værdige Hellig Aand i Liv og Død min Trøstermand vil tale til mig. HERre! oplad nu saaledis ved din Hellig Aand

for Jesu Christi skyld mit Hierte, at jeg kand af Prædiken lære at sørge for mine Synder, og at tro i Liv og Død på Jesum, og hver Dag i et helligt Liv og Levnet mig forbædre: Det høre og bønføre Gud ved Jesum Christum Amen!

Fader vor du som etc.

Kirkeritualet, s. 10. Jfr. desuden teksten ovenfor fra kirkeritualet s. 12-13, hvoraf fremgår, at præsten under indgangsbønnen knæler foran alteret, iført messeklæder, samt at menigheden også knæler under indgangsbønnen.

HV: På et eller andet tidspunkt er menigheden holdt op med at knæle. Hvornår det er sket ved jeg ikke. Det kunne godt være ophørt i 1832.

Wiberg 1832: Præsten knæler iklædt messeklæder på skamlen ved alteret.

Cederfeld 1885, s. 34: Menigheden hørte op med at knæle i det 18. århundrede.

HV: Teksten til indgangsbønnen og udgangsbønnen kan evt. tages fra en salmebog fra perioden. Jeg har nogle salmebøger fra 1850'erne, hvor teksten er anført med små moderniseringer, men jeg har ikke nogen i huset fra 1830'erne. Ind- og udgangsbønnerne har mig bekendt aldrig været i alterbogen, som jo er præstens bog.

Fader vor, du, som er i Himmelen, helliget vorde dit Navn! Tilkomme dit Rige! Skee din Villie, som i Himmelen, saaledes og paa Jorden! Giv os i Dag vort Daglige Brød! Og forlad os vor Skyld, som vi og forlade vore Skyldnere! Leed os ikke i Fristelse; Men fri os fra det Onde! Thi dit er Riget, Magten og Æren i Evighed. Amen!

Alterbogen 1830, s. 253 (fra nadverliturgien).

HV: I 1897 blev det ved ministeriel bekendtgørelse tilladt at udelade Fadervor ved indgangsbønnen og ved slutningsbønnerne på prædikestolen og i kordøren. Så jeg vil formode, at Fadervor i 1832 fortsat har været i almindelig brug som afslutning på indgangsbønnen.

Cederfeld 1885 forudsætter, at indgangsbønnen afsluttes med Fadervor (s. 4).

[Indgangssalme]

HV: Ifølge reskript af 18. juni 1802 får biskoppen bemyndigelse til at foreskrive, at der efter indgangsbønnen synges en »Psalm til Indgang, som maatte være at vælge mellem Psalmerne No. 371-378«. Kyrie-salmen falder herefter bort.

De pågældende salmer i Balles salmebog 1798 er:

371: Bered os selv, o Gud!

372: Algode Gud! gyd Andagt i min Siel

373: Dem, o Gud! du naadig er

374: Vi samles for dit Aasyn her

375: I dit Tempel møde vi, Dig, vor Fader, at tilbede.

376: Til dig, vor Gud! Opløfte vi vor Bøn.

377: Gud og Fader! i dit Navn Her forsamlede vi ere

378: Dit Ord, o Gud! er Sandheds Ord.

Wiberg 1832 omtaler en indgangssalme efter indgangsbønnen. I 1832 har den muligvis været en frit valgt salme. Det fremgår ikke af Wiberg.

HV: Jeg er usikker på, i hvilket omfang man skal forudsætte i 1832, at salmen ledsages af orgelspil. Indgangssalmen erstattede i 1802 den gamle kyriesalme, som blev sunget af degnen alene og uden orgelledsagelse.

HV: Jeg har en pæn håndskrevet messebog fra 1832. Ifølge den er "Indgangssalmen sædvanligen No. 375". Det kunne være en udmærket mulighed.

I dit Tempel møde vi, Dig, vor Fader, at tilbede. Gode Gud! staae os bi; Du vort hierte selv berede, At hver Tanke vi henvende Til dit Ord, til dig at kiende.

2. Ved din Sandheds Aand, o Gud! Du os Alle, Alle røre! At vi dine vise Bud Med uskrømtet Andagt høre. Og dem dybt i Hiertet gjemme, Til vort Sand Vel at fremme!

3. Lad hvert Ord, vi høre her, Troe og Haab i os oplive! Og til gode Gierninger Det os Lyst og Styrke give. O velsign os allesammen! Hør os, Fader! hør os! Amen.

Balles salmebog nr. 375.

Melodi: Søde Jesu! vi er her etc.

[Trosbekendelsessalme eller Gloriasalme]

HV: Ifølge reskriptet af 18. juni 1802 intonerer præsten efter indgangssalmen skiftevis salmebogens nr. 1 (trosbekendelsessalmen) eller nr. 3 (Gloriasalmen). Første søn- eller helligdag nr. 1, anden søn- eller helligdg nr. 3, og så fremdeles skiftevis. Derefter fortsætter menigheden den salme, som præsten intonerede. Det forudsætter vel, at det er uden orgelledsagelse?

Reglen blev vist nok kun i begrænset omfang efterfulgt. Men et blivende resultat af reskriptet var indførsel i kirkerne af nummertavler.

Wiberg 1832: »Efterat Indgangs Psalmen er afsjungen, og paa sine Steder ogsaa, hvor Brug er, Psalmen 'Alene Gud i Himmerig', hvis 2de første Stropher da intoneres og synges alene af den messende Præste saaledes:« [Noder og tekst til intonationen anføres hos Wiberg].

HV: Wiberg 1832 ser ikke ud til at kende brugen af trosbekendelsessalmen på denne plads. Han omtaler kun salmen 'Alene Gud i Himmerig', og den er åbenbart ikke i brug alle steder. I 1832 har der normalt ikke – så vidt jeg kan se – været nogen trosbekendelse i højmissen.

HV: Ifølge Mynsters forslag 1839 til nyt kirkeritual synges der umiddelbart efter Indgangs-Psalmen (nr. 371 til 379) skiftevis nr. 1 (Vi troe, vi alle troe paa Gud) eller nr. 3 (Alene Gud i Himmerig). Han foreslår altså, at trossalmen fortsat skal bruges på denne plads lige efter indgangssalmen, men kun skiftevis.

Malling, bd. V, s. 147: Han anfører, at brugen af trossalmen blev ændret ved to kongelige resolutioner af 24. sept. 1825 og 26. nov. 1850. Ifølge disse resolutioner er trossalmen kun forordnet til de tre store højtider. Men Malling tager tilsyneladende ikke hensyn til den ændrede placering af trossalmen ifølge reskriptet af 1802. Jeg skal evt. se nærmere på de to resolutioner.

No. 1.

Vi troe, vi Alle troe paa Gud: Himlen skabte han og Jorden. En kierlig Fader er vor Gud; Mennesket hans Slægt er vorden . . .

Balles salmebog nr. 1.

HV: Jeg springer i første omgang den fulde tekst over, da trosbekendelsessalmen ikke ser ud at have været i brug på denne plads i 1832 (og også var bortfaldet på pladsen efter evangelielæsningen). Så hvis indgangssalmen skal have en opfølgning i 1832, er det mere oplagt med efterfølgende salme.

No. 3.

Alene Gud i Himmerig, Skal Lov og Priis tilhøre. Han skabte Alt saa viselig, Til Held han Alt vil føre. Til syndig Jord han sendte Fred, Med Velbehag han skuer ned Til hver, som ham vil tækkes.

2. Gud! du gav selv dig Faders Navn: Som Børn vi dig tilbede; Vi finde Tryghed i din Favn; Du hører naar vi bede. Din Vælde uindskrænket er, Alt hvad du byder, see! det skeer! Vel os for saadan Herre!

3. O Jesu! Guds eenbårne Søn, Til Held for os udkaaret, Du som til Adams faldne Kiøn, Blevst hadet, spottet, saaret. O! vor Forsoner, sendt fra Gud, Annam vor Bøn, og frie os ud Fra hvad os kan fordærve!

4. O Hellig Aand! det er dit Værk, At Sandheds Lys vi finde. I Kamp du gjør den Svage stærk, At han kan Seier vinde. Før os ved Troe og Kierlighed Til Maalet frem, til Salighed, Bønhør, bønhør os. Amen!

Balles salmebog nr. 3.

HV: Wiberg 1832 skriver, at de to første linjer (Alene Gud i Himmerig, Skal Lov og Priis tilhøre) intoneres og synges af præsten alene. Det lægger op til, at salmen synges uden orgelledsagelse (men jeg er slet ikke sikker på dette punkt). Wiberg skriver også: »og som derefter fortsættes til Enden af Chor og Menighed«. Præsten står vendt mod alteret.

[Hilsen]

... så vender Præsten sig til Folket og siger med sædvanlig Tone:

HErren være med eder!

Hvortil Choret svarer:

Og med din Aand!

Kirkeritualet, s. 13.

Jfr. Wiberg 1832 med tekst og noder. Han betragter det også som et korsvar og anfører korudsættelser for 3 eller 4 stemmer.

[Indledningskollekt]

Saa vender hand sig til Alteret igien, og synger den Collect, som hører til Dagen,

hvortil Choret og Folket svarer:

Amen.

Kirkeritualet, s. 13.

Jfr. Wiberg 1832, der har messetoner til præsten samt 3 og 4 stemmige udsættelser til korsvaret 'Amen'.

Kollekten tages fra alterbogen 1830, men efter mine notater er kollektterne i 1830 uændrede i forhold til 1688, så det vil ikke gøre nogen videre forskel, om man bruger den ene eller den anden alterbog.

[Epistel]

Derefter vender hand sig atter om til Folket og med sædvanlig Tone lydeligen synger

Epistelen (Lectien) sigendis allerførst saaledis:

Epistelen skriver St. N.N. Apostel til de N.N. eller

Denne Hellige Lectie skrivis i, eller hos N.N.

og forfølger saa den gandske Epistel (Lectie) indtil Enden.

Kirkeritualet, s. 13.

Wiberg 1832: »Derpaa vender Præsten sig atter mod Menigheden og messer Lectien (eller Epistelen) som følger:« [Wiberg anfører nogle eksempler].

Alterbogen 1830 anfører de nytestamentlige bibellæsninger efter NT-oversættelsen fra 1819.

[Hovedsalmel]

Reskriptet af 18. juni 1802 anfører som pkt. 3, at efter kollekt og epistel følger hovedsalmen, som er valgt af præsten. Hovedsalmen må ikke være kortere end 3 vers. Hvis der ikke er orgel til at prælude, skal sangeren læse det første vers, mens menigheden finder frem til salmen i salmebogen.

Wiberg 1832, s. 12: »Efterat Lectien (eller Epistelen) er messet, vender Præsten sig igjen mod Alteret, medens den saakalte Høimesse-Psalme eller Hoved-Psalme afsynges.«

HV: Bestemmelserne om salmevalget i Kirkeritualet ser altså ud til ikke længere at følges, og reskriptet fra 1802 følges kun delvist. Senere hen i århundredet betragter man salmen efter evangeliet (salmen før prædiken) som hovedsalmen. Fx har Cederfeldt 1885 på denne plads enten 'Troespsalmen' (Vi tro, vi Alle troe paa Gud) eller 'Jubelsalmen' (Alene Gud i Himmerig), og han betragter salmen før prædiken som hovedsalmen.

[Evangelium fra alteret]

Reskript 1802: » ... 4) at Evangelium, naar fuld Messe holdes, derpaa skulde messes for Alteret, og derpaa synges Psalmen No. 235; med sidste Vers af Psalmen maatte Præsten gaa paa Prædikestolen«

HV: Efter 1802 har der altså været mulighed for at udelade evangeliemessen fra alteret. Det blev kaldt 'halv messe'.

Wiberg 1832, s. 12:

»Derefter vender han sig atter mod Menigheden og istemmer: 'Herren være med Eder'. Hvortil Choret svarer: 'Og med din Aand'. Hvorefter Præsten i uforandret Stilling fortsætter: 'Dette hellige Evangelium skriver Evangelisten Lucas'. Hertil svarer Choret: 'Gud være lovet for sit glædelige Budskab'.

HV: I forhold til Kirkeritualet 1685 er der blevet tilføjet en hilsen forud for evangelielæsninger. Og Wiberg har noder til alle ordene.

Der paa vender Præsten sig atter om til Folket og med høj Røst og lydelig Stemme efter sædvane synger Evangelium med denne Begyndelse:

Dette hellige Evangelium skriver Evangelisten N.N.

Choret svarer:

Gud være lovet for sit glædelige [1832: glædelige] Budskab.

Kirkeritualet 1685, s. 14.

Wiberg 1832, s. 12-13: Hertil svarer Choret: »Gud være lovet for sit glædelige Budskab«. Wiberg har to udsættelser, en 3-stemmig og en 4-stemmig korversion. ... og derpaa messer Præsten Evangeliet, som følger:

HV: Det alternative svar fra 1685 (Pris og ære være dig Herre) ser ikke ud til at være i brug længere.

Wiberg 1832, s. 18: Efterat Evangeliet er messet, vender Præsten sig igjen mod Alteret; derpaa afføres han Messe-Klæderne og forlader Alteret, da hans Forretning der før Prædiken er tilendebragt.

HV: I hovedtræk ser det ud til, at Kirkeritualets anvisninger fra 1685 fortsat i 1832 er gyldige omkring evangelielæsningen. Man praktiserede dog i et vist omfang at holde en såkaldt 'halv messe'. Ved halv messe bortfaldt den messede

evangelielæsning fra alteret. Muligheden af halv messe uden evangelium fra alteret er forudsat som en mulighed i reskriptet fra 1802.

Wiberg 1832, s. 18: Messen för Prædiken kan være ente saakaldet Heel- eller Halv-Messe. Ved Heel-Messe forstaaes, naar baade Collect, Epistel eller Lectie og Evangelium messes; ved Halv-Messe derimod, naar alleene Collect og Epistel eller Lectie messes, hvilket sidste især finder Sted i Landsbykirker. Hvor der kun er Halv-Messe, følger af sig selv, at Præsten, efterat Collecten og Epistelen er messet, forlader Alteret.

HV: Ifølge Kirkeritualet 1685 skulle der efter evangelielæsningen ringes med de små klokker i prædikestolen. Jeg tror ikke, at klokkeringningen med de små klokker i prædikestolen fortsat har været praktiseret i 1832. Indtil videre har jeg ikke set spor af det. Men det bør undersøges og dokumenteres, hvis det er muligt.

HV: Trosbekendelsessalmen efter evangelielæsningen er bortfaldet i 1832 ifølge reskriptet af 1802. Og Wiberg 1832 følger reskriptet på dette punkt.

[Salme før prædiken: Dig bede vi, o Hellig Aand]

Reskript 1802: » ... 4) at Evangelium, naar fuld Messe holdes, derpaa skulde messes for Alteret, og derpaa synges Psalmen No. 235; med sidste Vers af Psalmen maatte Præsten gaa paa Prædikestolen ...

HV: I 1832 har hovedsalmen været salmen efter epistlen. Når man holdt 'halv messe' (uden evangelielæsning fra alteret) har hovedsalmen også været salmen før prædiken.

Wiberg 1832, s. 18: Efterat Evangeliet er messet, vender Præsten sig igjen mod Alteret; derpaa afføres han Alter-Klæderne og forlader Alteret, da hans Forretning der før Prædiken er tilendebragt.

HV: Præsten forlader formentlig alteret, inden salmen før prædiken. I landsbykirker har degnen i hvert fald næppe på samme tid kunnet hjælpe præsten af med messeklæderne og synge for på 'Nu bede vi den Helligånd'. I bykirker med kor har personalebemandingen været en anden.

Dig bede vi, o Hellig Aand! At sammenknytte os ved Troens Baand. Christi Navn vi bære, Derfor du os give, At vor kristne Lære Reen hos os maa blive. Herre! hør vor Bøn!

2. O Lys fra Gud! Opklar vor Siel, At den hos Jesum søger alt sit Held; At hans Bud vi lyde, I hans Fodspor træde: Derved kun vi nyde Her og hisset Glæde. Herre! hør vor Bøn!

3. Du Fredens Aand! giv at vi maa I uforstyrret Brodersamfund staa! At i Lyst og Smerte Haand i Haand vi vandre, Og med villigt Hierte Gavne maa hverandre. Herre! hør vor Bøn!

4. O Kraft fra Gud! opfyld vort Bryst I Dødens Time med din høie Trøst! At vi ringeagte Verdens Lyst og Hæder, Og kun eftertragte Evighedens Glæder. Herre! hør vor Bøn!

Balles salmebog nr. 235. Egen Melodie.

Zincks koralbog nr. 82: Nu bede vi den Hellig Aand.

HV: I Zincks koralbog 1801 er der ikke spor af, at 'Nu bede vi den Helligånd' var en fast salme; men det var den formelt set heller ikke i 1801.

Cederfeld 1885 placerer den frit valgte hovedsalme efter evangelielæsningen fra alteret. På dette tidspunkt i 1885 ser det ud til, at 'Nu bede vi den Helligånd' har mistet sin position som fast salme før prædiken.

[Prædiken: bøn, evangelielæsning og prædiken]

Saa gaar Præsten paa Prædike-Stolen og forretter den sædvanlige Prædiken over Dagens Evangelium;

Dog syngis tilforn i Kiøbstæderne og paa Landet, hvor det skee kand, et eller to Vers af forbemælte Psalmebog over Søndagens Evangelium under Orgelværkets Klang og Direction.

Præsten, eller hvo, som Prædiker skal allerførst formane Folket til Bøn og Paakaldelse om Guds Hielp i denne hellige Forretning og der paa læse, som sædvanligt, Herrens Bøn: Fader vor du som est i Himmelen etc.

Kirkeritualet, s. 15.

HV: Jeg er lidt usikker på den præcise status vedr. Fadervor i 1832. Det ligger helt fast, at der har været en evangelielæsning og prædiken. Ved den 'halve messe' er det kun på prædikestolen, at evangeliet læses. Jeg vil også gå ud fra, at præsten har indledt med bøn. Men jeg formoder, at Fadervor er faldet bort i forbindelse med bønne før prædiken. Der er ikke spor af den i Cederfeld 1885. Jeg savner p.t. kilder til at dokumentere status på Fadervor i 1832.

Reskriptet 1802: » ... 6) at det maatte være tilladt, ligesom hidtil på Høitidsdagene på hver Søn- og Helligdag, at lade synge fra Prædikestolen 1 eller 2 Vers, enten strax efter at Prædikanten havde forelæst Texten, som skal forklares, eller og under Prædiken selv, hvor han finder at denne Sang kan tjene til nyttig Afveksling i hans Foredrag og til Opbyggelse for Tilhørerne; og skulde han da selv oplæse det eller de Vers, som han vilde lade synge, hvorpaa Sangeren med Orgelet, hvor det findes, intonerer Psalmen, da Tavlerne, som imidlertid kunne ombæres, i Kjøbstæderne af Klokkeren eller andre Vedkommende, paa Landet af Sognets Anden-Skolelærer og Kirkeværgerne eller andre gode Mænd, paa det at Sangeren ubehindret kunne styre Sangen i Menigheden ... «

HV: Det kunne være en mulighed ved gudstjenesten at lade synge et par prædikestolsvers midt under prædiken? Jeg har i det følgende udeladt Fadervor. Cederfeld 1885 omtaler prædikestolsvers på de store højtidsdage enten før eller efter evangeliets oplæsning.

Dernest skal hand tydeligen oplæse Texten, som skal forklaris, og siden klarligen udlegge den, dog ikke over en Time.

Kirkeritualet, s. 15.

...

Søndags Texten er til Froprædiken og Højmesse det sædvanlige Evangelium, og til Aftensang Epistelen; hvorpaa følger uforbigængelig Catechismi Forklaring, efter Loven, som vel skal i Agt tagis.

Kirkeritualet, s. 15.

Under Prædiken besøgis Guds børn med de Fattigis Tavler.

Kirkeritualet, s. 18.

HV: Jfr. anvisninger i reskriptet 1802, hvor tavlerne kan ombæres under nogle 'prædikestolsvers'.

[Kirkebøn]

Ligesom Præsten begynder sin Prædiken, saa skal hans altid slutte den med en almindelig Bøn paa den maade, som Loven om formælder.¹

I særdelighed skal hand bede for dennem, som ville begive sig i Egteskab-stand, saa vel som for de Syge, Svage og Senge-liggende der i Menigheden, som ere Guds Kirkis Forbøn begærende, hvilke hand med Navn opregner, og med et kort Ønske befaler dem i Guds Barmhiertighed til Bestandighed i Troen og en Christen Taalmodighed under Korset, indtil Gud efter sin behagelige Villie gjør en god Forandring der paa, som kand være hans Navn til Ære og dennem til Salighed.

Kirkeritualet, s. 18.

Bøn, som er forordnet at læses efter Prædiken til Høimesse paa Søn- og Hellig-Dage ²

Almægtige, evige Gud, barmhiertige, kiære Fader! Vi takke dig af vort inderste Hierte, at du har ladet det klare Evangelii Lys skinne for os, da vi sade i Mørket og Dødens Skygge! Dit herlige og dyrebare Ord er endog denne Dag talet til os! Vi have hørt, hvorledes du i det tilbyder os alle din Søns, vor Frelsers, Velgierninger, i Sønses Velgieringer din Naade, ved din Naade Syndernes Forladelse, Retfærdighed og evig Salighed. Himmelske Fader! vil du endnu handle med os, der saa ofte have været dine Bud ulydige, vil du endnu kalde paa os, der findes saa uvillige til at komme, endskiønt os tilbydes Livet og overflødigt Gode. Ja, Herre! du lader ikke af at gjøre vel imod os, endskiønt vi ikke lade af at gjøre ilde imod dig, og imod os selv; vi have ofte taget din Naade forgieves, dog tilbyder du os den, og kundgiør i dit Ord, at hver Time, vi leve, er en Deel af Naadens Tid, og henhører til Saliggjørelsens Dag. Skulle vi da selv modtvilligen saa ifinde at misbruge Tiden, og forspilde den salige Evighed? HERre! din gode Aand følger stedse dit Ord, som er Liv og Aand; samme Aand fæste til vore Hierter hvert Ord af dem, vi denne Dag have hørt, og herefter, saalænge vore Dage vare, skulle høre; det virke i vore Hierter Troen til dig, Foragt for Verden, Attraa efter Himmelen; det dæmpe hvad Ondt, der boer i os, og gjøre vor villige Aand alle Øieblik villigere til at tiene, takke og tilbede dig i Aand og Sandhed. Du store Lysenes Fader! flyt ingensinde din Lystestage fra os, lad os aldrig findes i deres Tal, der elske Mørket mere end Lyset, men hiælp, at vi maa stede med Andagt nærme os til dit Huus, høre dit dyrebare Ord, og bruge de af dig indstiftede høiværdige Sacramenter! Giv Lærere efter dit eget Hierte, der kunne føde din Menighed med Kundskab og Forstand, samt opbygge saavel med Levnet, som Lærdom! Giv Tilhørerne Agtsomhed at høre Ordet, og Lydighed at efterleve hvad de høre, saa de maa bryde din og vor Frelsers Lærdom i alle Stykker. Vi takke dig ogsaa, kiære, himmelske Fader! at du saa naadelig har aabnet Troens Dør for saa mange

¹ Reglerne om kirkebønnen findes i Danske Lov, Anden bog, IV.12: »De skulle altid slutte deris Prædikener med Bønner til Gud / for Guds Ords fri Fremgang / for Kongen og det Kongelige Arve-Huus / for Øvrighed og for den almindelig Nødtøft.«

² Citeret i det følgende fra Alterbogen 1830, s. 216-221. Alterbogen indeholder s. 188 ff. et større antal kirkebønner, som læses af prædikestolen på bestemte tider: Nyt-Aars-Dags-Bøn, Almindelig Bededags-Bøn, Alle Helgen-Dags Bøn, Confirmations-Bøn, Bøn paa Bededage, Almindelig Bøn for hvem, den behager at bruge.

Hedninger, som hidindtil ikke have kiendt dig. Og som din Salvede, vor Allernaadigste Konge og Herre, bærer saa ivrig Omsorg for dette dit Værk, saa velsigne du Kongen din Tiener derfor, her i Tiden og hisset i Evighed! Befordre fremdeles selv, o barmhiertige Gud! dette dit Værk! Lad dit Ord boe rigeligen i al Visdom hos dem, som bruges dertil! Arbeid selv med dem, at Hedningerne og alle uoplyste Christne ved dit Ords Prædiken maae blive omvendte fra Mørket til Lyset, fra Satans Magt til Gud, til at faae Omvendelse og Syndernes Forladelse, samt Arvedeel med dem, som blive helliggiorte ved Troen til JESUM Christum!

Gjør altid vel imod vor Allernaadigste Arve-Konge og Herre, (). Dine Velsignelser formeres, hver Dag og hver Time, over Hans Majestæt, saa han maa stede finde nye Prøver paa din faderlige Kierlighed, og se sig ledsaget til alle sit Høi-Kongelige Embedes Forretninger ved din Aand, beskærmet ved din høire Haand, som regieret af dig, siden han og alle Konger ved dig regiere! Vær du hans og dine Fienders Fiende, og giv os lydige Hierter, at være ham lydige og troe, ligesom du haver givet ham Hierte, at være dig lydig og tro.

(Her indføres den sædvanlige Bøn for de øvrige høie Medlemmer af den Kongelige Familie)

Vær selv et Gierde og en gloende Muur om det ganske Kongelige Arve-Huus! Du som har bygt og hidindtil beskiermet det, gjør, at det bliver ved indtil Tiden omvexles med Evigheden. Underviis Hans Kongelige Majestæts Raad og Betientere, lad dem i alle deres Forretninger aldrig søge deres Eget, men Dit og din Salvedes! saa fremmes din Ære, saa bliver Kongens og Undersaatternes Bedste deres eneste Øiemærke. Udrust Hans Kongelige Majestæts Krigsmagt til Lands og til Vands, giv dem Hierter at tiene troligen, samt, naar Tid er, at fægte mandeligen, lad dem stede saa leve og tiene dig, som de, der kunne leve og døe, forsikkrede, at du altid er med dem; thi hvo kan da være imod dem?
de.

(Her kan, paa de Steder, hvor det er brugeligt, ogsaa bedes for ethvert Steds Herskab og Patron, saaledes, som det tilforn er skeet.)

Forbarm dig over den ganske Christenhed! Velsign især dette Rige og Land, hvert Sted i Riget, hvert Huus i Stæderne, hver Siel i Husene! Fortørnes ei, at vi, dine uværdige Børn, trygle saa meget af dig; men hvor skulle saa store Syndere, som vi gaae hen, uden til saa inderlig en Forbarmer, som du? O! alle Barmhiertigheder Fader! vær os arme Syndere naadig! snuble vi, da hold os, at vi ikke falde! falde vi, da reis os, at vi ikke blive liggende. Vi have syndet, vi synde dagligen, men for din syndeløse Søns Skyld, glem vore Synder, og glem aldrig at bevise os Naade! Lad ingen Fiende forurolige disse Lande! skeer det, da vær du vor Beskiermer og deres Fiende! Bevar os fra Pestilentse og smitsomme Syger! Giv hver af os sin beskikkede Deel, men især et nøisomt Hierte med hvad du beskikker ham! Lyksaliggjør de Handlende! Ledsag de Søfarende! forfrem hver ærlig Mands Hænders Gierninger! Bevar Digerne og

Dæmningerne i Kongens Marsk-Lande! Antag dig alle Enker! Vær en Værg for de Faderløse! Forlad aldrig nogen af de Forladte! Indfind dig hos de Syges Seng! Annam de i Troen Døendes sidste Suk, og deelagtiggjør deres Siele i den evige Glæde! Gid vi saaledes stede maa høre dit Ord, som de, der føle og fornemme i vore Siele, at det er en Guds Kraft til Salighed: som de, der vise i vort Liv og Levnet, at det er den Regel og Rettesnor, hvorefter vi vandre! Din Aand virke ved samme dit Ord Troen i vore Hierter! den hiælpe os ved Troen, at omfavne Troens Begynder og Fuldkommer, paa det vi ved ham maae erlange Troens Ende, det evige Liv, din Naades Gave i JEsu Christo, vor HÈrre! Amen i JEsu Navn, Amen!

Alterbogen 1830, s. 216-221.

[Fadervor]

Derpaa læser Præsten lydelig Herrens Bøn aldelis ud til Enden: Fader vor du som est i Himmelen etc.

Kirkeritualet, s. 18.

Fader vor, du, som er i Himmelen, helliget vorde dit Navn! Tilkomme dit Rige! Skee din Villie, som i Himmelen, saaledes og paa Jorden! Giv os i Dag vort Daglige Brød! Og forlad os vor Skyld, som vi og forlade vore Skyldnere! Leed os ikke i Fristelse; Men fri os fra det Onde! Thi dit er Riget, Magten og Æren i Evighed. Amen!

Alterbogen 1830, s. 253 (fra nadverliturgien).

HV: Jeg går ud fra, at Fadervor også i 1832 var opretholdt på dette sted som afslutning på kirkebønnen. Den fandtes fx stadigvæk i Biskoppernes Vejledning 1949 og senere, og jeg har ikke indtryk af, at den er blevet 'genindført'.

[Tillysninger]

Der som noget andet er da at forkynde for Menigheden, enten Kongl. Mandater, som skal oplæsis, ellers Aarsens Tider, som paa Landet brugeligt er, saa vel som Tienestens Begyndelse paa efterfølgende Prædike-Dag, eller og noget andet at lyse efter, som Præsten tilforn er givet til kiende og bør lysis efter, det skal da forredragis og forkyndis.

Kirkeritualet, s. 19.

[Velsignelse fra prædikestolen]

Saa slutter Præsten allersidst med et lidet Ønske og lyser Velsignelsen over Menigheden saaledis:

Kirkeritualet, s. 19.

HV: I 1897 (29. jan.) blev det ved ministeriel bekendtgørelse tilladt, at præster på prædikestolen kunne sluttet med den apostolske velsignelse i stedet for den aronitiske. I 1832 har man formentlig fortsat brugt den aronitiske velsignelse.

Herren velsigne dig og bevare dig! Herren lade lyse sit Ansigt lyse over dig og være dig naadig! Herren løfte sit Aasyn paa dig, og give dig Fred! Amen!

Alterbogen 1830, s. 242.

Reskriptet 1802: » ... 7) at Prædikanten, naar Prædikenen er til Ende, skulde, førend han gaar ned af Prædikestolen, forelæse det 1ste Vers af den Salme, som da skal synges, hvorpaa følge Kirkeforretninger, Catechisation, Communion, Barnedaab,

Brudevielse med Psalmer, som i Psalmebogen ere dertil anviste; til Slutning maatte synges 1 eller 2 Vers ... «

HV: Reskriptet af 1802 nævner ikke velsignelsen fra prædikestolen, men efter min vurdering har den nu været der alligevel.

[Salme efter prædikenen]

HV: Kirkeritualets bestemmelser (s. 19) om bestemte salmevers efter prædikenen har næppe været gældende i 1832. Balles salmebog har ikke salmer specielt til denne plads.

I reskriptet 1802 (citeret ovenfor) skal præsten citere 1. vers af salmen inden han går ned fra prædikestolen. Det kan ses som et udtryk for, at salmevalget er frit (foretaget af præsten), og at der derfor er brug for at bekendtgøre, hvad der skal synges.

HV: Præsten går for alteret og bliver iført messeklæder. Det er formentlig sket inden salmen begyndes, men jeg er usikker på dette punkt. I byerne er der måske en kirkebetjent, der kan gøre det under salmesangen, men den mulighed er der ikke uden videre på landet.

[Dåb]

Saa gaar Præsten ned at døbe Børn, om nogle ere, som da skulle døbis, paa den Maade, som herefter følger.

Efter Daaben syngis det sidste Vers af denne Psalme: Paa Sinai Bjerg etc.

Hvo, som troer og bliver døbt

eller en anden, som sig der paa kand skikke af meerbemælte Psalmebog.

Paa Landet og, hvor det ellers hid indtil har været brugeligt, gaar Quinden med Barnet strax der paa op at ofre, disligeste Fadderne og andre, som dertil ere budne, og synger Degnen imidlertid en Psalme, som sig der paa kand best skikke.

Kirkeritualet, s. 20.

HV: Balles salmebog har nogle salmer, der er beregnet til at bruges i forbindelse med dåb, 4 før dåben og 1 efter: nr. 388-392. Så vidt jeg ved, har man også i 1832 normalt haft dåb på denne plads.

[III. NADVER]

HV: I store træk er nadveritualet i 1832 uændret i forhold til 1699. De afgørende tekster er de samme. Der er kun moderniseret på retskrivning og tegnsætning. Brugen af messehagel har ændret sig i et vist omfang. Og der kan også være andre praktiske forhold, der har ændret sig.

Wiberg 1832, s. 25: Strax efter Prædiken synges en Psalme, under hvilken Præsten gaaer for Alteret, og bliver, hvis der er Altergang, der iført Messeklæderne. Naar Psalmen er udsjungen, vender Præsten sig imod Communicanterne og oplæser Intimationen til Alterens Sacramente efter Alterbogen, hvorefter han vender sig mod Alteret og messer: Fader vor ...

Derefter forrettis Communionen, dersom nogle ere at berettis, (hvilket og kand seee paa Langfredag) ligesom herefter forklarís.

Kirkeritualet, s. 20.

Selve nadverritualet, som anføres i det følgende, findes i Kirkeritualet som et særskilt kapitel længere fremme.

De som have faaet Afløsning af Guds Tiener, enten hemmelig, eller aabenbare, skal siden, naar Communionen angaar, komme med Andagt til HERrens Altere og sætte sig ned paa Knæ omkring Alteret, saa mange, som vel kunde faa Rum uden Trængsel, Mændene paa den højre, og Quinderne paa den venstre side: De andre blive saa længe stående ordentlig og skikkelig ved siderne af Alteret, indtil de første er bleve betiente.

Præsten skal være iført baade Messeskiorten og Messehagelen, mens Communionen forrettis, saa skal og Alteret altid være beklædt med en smuk reen Dug, Kalk og Disk og tvende antænte Lys, saa længe Communionen varer, samt fornøden Vin og Brød der paa tilstæde, saa tit nogen skal berettis, hvormed Klokkerne i Kiøbstæderne og Degnene paa Landet skal have flittig Indseende.

Kirkeritualet, s. 60, fra kapitel V »Om Christi Naderis Sacramente«.

[Nadversalme? Normalt lig med salmen efter prædiken]

HV: Balles salmebog har en salme før altergangen, nr. 393: O Gud! du seer mig. Men jeg vil tro, at der ikke normalt har været en særskilt salme forud for nadveren, men at det har været 'salmen efter prædikenen' eller 'salmen efter dåben'. Anvisningerne i Wiberg 1832 (s. 25) peger klart i samme retning. Umiddelbart efter Prædiken synges en salme, hvorunder præsten går for alteret. Når salmen er færdig, begynder præsten på nadverformningen (intimationen).

[Nadverformaning]

Naar alting er saaledis rede, og Sangen er udsyngen for Communionen, da vender Præsten sig om til Menigheden og læser allerførst den sædvanlige Formaning til dennem, som da skulle berettis: »Paa det kieriste Christi Venner, at I rettelig etc.«

Kirkeritualet, s. 60.

Paa det kiæreste Christi Venner! at I rettelig og værdelig kunne annamme det høiværdige Sacramente, da bør Eder disse to Ting her besyndelig at vide, som er, hvad I skulle troe og gjøre. Disse Ord, Christus sagde: Det er mit Legem, som gives for Eder. Item: Det er mit Blod, som udgydes for Eder til Syndernes Forladelse, skulle I fuldkommeligen troe saa at være i Sandhed, at JESUS Christus er der selv tilstæde med sit Legem og Blod i Sacramentet efter Ordets Lydelse. Dernæst skulle I ogsaa troe af Christi Ord: 'til Syndernis Forladelse', at JESUS Christus skienker Eder sit Legem og Blod til en Stadfæstelse paa alle eders Synders Forladelse. Paa det sidste skulle I og gjøre Christi Befaling fyldest der, som han saa byder Eder sigende: Tager hen og æder det. Item: Drikker alle her af. Item: Dette gjører til min Ihukommelse; thi han haver givet os sit Legem og Blod at æde og drikke til Syndernes Forladelse, og derhos ihukomme hans hellige Død og Pine. Derfor, naar I saa troe disse Christi Ord, og gjøre efter denne hans Befaling, saa ere I ret prøvede, som Paulus siger, og kunne værdigen æde Christi Legeme og drikke hans Blod til eders Synders Forladelse! Dertil give Eder Gud Fader sin Naade ved samme Jesum Christum, vor HERre! Og derom ville vi bede, sigende af Hiertet:

Alterbogen 1830, s. 252-253.

HV: Teksten er den samme som i alterbogen 1688. Der er kun moderniseret lidt i retskrivning og tegnsætning.
Wiberg 1832, s. 25: Naar Psalmen [efter prædikenen] er udsungen, vender Præsten sig mod Communicanterne og oplæser Intimationen til Alterens Sacramente efter Alterbogen.

[Fadervor]

Derefter vender hand sig til Alteret igien og med høj Røst paa Dansk udsynger den gandske Communions Messe saaledis: Lad os alle bede: Fader vor, du som est etc.

Kirkeritualet, s. 60-61.

Fader vor, du, som er i Himmelen, helliget vorde dit Navn! Tilkomme dit Rige! Skee din Villie, som i Himmelen, saaledes og paa Jorden! Giv os i Dag vort Daglige Brød! Og forlad os vor Skyld, som vi og forlade vore Skyldnere! Leed os ikke i Fristelse; Men fri os fra det Onde! Thi dit er Riget, Magten og Æren i Evighed. Amen!

Alterbogen 1830, s. 253 (fra nadverliturgien)

HV: Der findes noder til Fadervor hos Wiberg (1832, s. 25). Teksten hos Wiberg afviger lidt fra alterbogens tekst. Men Wiberg skriver også (s. 36), at han har taget teksten til Fadervor og indstiftelsesordene fra en ældre udgave af alterbogen.

Hvortil Menigheden svarer

Amen!

Kirkeritualet, s. 61.

HV: Der er noder til korsvaret hos Wiberg (1832, s. 26). Der er en 3-stemmig og en 4-stemmig version.

[Indstiftelsesordene]

Strax derpaa begynder hand iligemaade Indstiftelsens Ord:

Vor HERre Jesus Christus etc.

Her er at agte, at naar Præsten nævner de Ord: Tog hand Brødet etc. Da tager hand Brikken med Brødet i Haanden, og holder den saa længe indtil den første Part er udsungen, saa vit det vedkommer, og da setter hand den ned paa Alteret igien.

Iligemaade, naar hans nævner de Ord: Ligesaa tog hand og Kalken, etc. holder hand Kalken med sin Haand indtil Testamentets Ord aldelis ere udlæste,

Imidlertid Velsignelsen saaledis skeer, tier enten Menigheden gandske stille, eller og læser sagte for sig selv efter Præsten.

Kirkeritualet, s. 61.

Vor HERre Jesus Christus i den Nat, der han blev forraadt, **NB.** tog han Brødet, takkede og brød det, gav sine Disciple og sagde: Tager dette hen, og æder det! Det er mit Legem, som gives for Eder! Dette gjøre til min Ihukommelse!

Ligesaa (**NB.**) tog han og Kalken efter Aftens-Maaltid, takkede, gav dem, og sagde: Drikker alle deraf! Denne er det ny Testamentes Kalk i mit Blod, som udgydes for Eder til Syndernes Forladelse! Dette gjører, saa ofte som I det drikke, til min Ihukommelse.

Dette er JEsu sande Legem.

Dette er Jesu sande Blod.

Alterbogen 1830, s. 253-254.

HV: Selve teksten er den samme som i alterbogen 1688. Der er kun ændret i retskrivning og tegnsætning. Dog 'Ihukommelse' i stedet for 'Hukommelse'.

Jfr. Wiberg 1832, s. 26-27.

HV: Wibergs tekst ligger meget tæt på alterbogen 1830, selv om han skriver, at han bruger en ældre alterbog (s. 36).

[Uddeling]

Naar dette er forrettet, da tager Præsten med Ærbødighed først Disken med det velsignede Brød og begynder fra den højre Haand at uddeele det runden om til dennem, som sidde paa Knæ for Alteret, saa at hand giver en hver sin Deel i Munden, og i det hand giver det, siger hand til en hver i sær:

Dette er Jesu sande Legeme.

*Derefter tager hand Kalken og uddeeler den paa samme Maade, saa at hand holder derpaa, mens de drikke deraf, og i det de drikke, siger hand til en hver i sær disse Ord:
Dette er Jesu sande Blod.*

I Kiøbstæderne og hvor, der ere flere Præste end een, der bør den ene uddeele Brødet og den anden Kalken, dog kommer den anden ikke op til Alteret, førend Consecrationen er skeet, og Uddeelelsen skal begynde, og skal en Guds Tiener see vel til, at Kalken er saaledis iskenket, at hans intet spilder deraf, naar hand rører sig dermed.

Efter at Uddeelelsen saaledis er skeet med begge Dele, Brødet og Vinen, da vender den Præst, som har uddeeleet Kalken, sig til Communicanterne og siger saaledis:

Kirkeritualet, s. 61-62.

Den korsfæstede og atter opstandne Christus Jesus, som nu har bespiset og skienket Eder med sit hellige Legem og Blod, hvormed han har fyldestgiort for Eders Synder, han styrke og opholde Eder derved i en sand Tro til det evige Liv!

Alterbogen 1830, s. 254.

HV: Selve teksten er næsten uændret i forhold til Kirkeritualet 1685. Der er blevet tilføjet et 'atter'.

Saa staa de op, som have communiceret, og med Ærbødighed bøje deris Knæ tillige med deris Hierter, og gaa saa til hver sin Stæd igien.

Dersom der ere flere at berette, da handlis med dennem, ligesom med de første.

Præsten skal flittig legge vind paa, at hand veed Tallet paa dem, som skal berettis, saa at hand ikke nødis til at igientage de forskrevne Velsignelsens Ord; Ti hverken Brødet, eller Vinen bør at uddeelis, førend de ved Ordet ere helligede.

Kirkeritualet, s. 61-62.

HV: Balles salmebog har 4 salmer til at synge ved nadveren, nr. 394-397. De tre af dem går på melodien til 'Jesu søde Ihukommelse'.

Wiberg 1832, s. 27: Efterat Consecrationen saaledes er fuldbyrdet, istemmer Choret en Psalme, under hvilken Brødet og Vinen distribueres og det i Alterbogen foreskrevne Önske til Communicanterne udsiges for hvert Sæt Communicantere

især, idet Præsten hvergang, efterat have foretaget Distributionen, træder for Midten af Alteret med Kalken i Haanden.

[Takkesalme]

. . . og endelig sluttet Sangen med, enten denne liden Lovsang: Gud være lovet etc. Eller og en anden smuk og beqvem Takke-Psalme.

Kirkeritualet, s. 62.

HV: Balles salmebog har 2 salmer, som er beregnet til at synge efter nadveren, nr. 398 og 399. De erstatter formentlig Kirkeritualets anvisninger.

Wiberg 1832, s. 27: Efterat Communionen er endt, synges Psalmen No. 398 af den evangelisk christelige Psalmebog. Derefter vender Præsten sig mod Menigheden og messer: Herren være med Eder!

Jesu Christ! du gav mig Livet; Dødens Magt du overvandt; Jesu Christi! nu har du givet Mig min Frelses høie Pant. Styrk du mig i Bøn og Troe! Giv mig Fred og Sielero! Giv, at jeg din Ære fremmer, Og dig aldrig, aldrig glemmer!

Balles salmebog, nr. 398. Melodi: Nu vel an! vær frisk til Mode.

Zincks koralbog, nr. 88: Nu velan! vær glad tilmode.

[IV. AFSLUTNING]

[Slutningskollekt]

Derefter vender Præsten sig til Menigheden og synger med høj Røst:

Herren være med eder!

Menigheden svarer:

Og med din Aand.

Siden vender hand sig til Alteret igien og læser efter Sædvane denne efterfølgende Collect saaledis:

Lader os alle bede: Vi takke dig HERre, Almægtigste ævige Gud, at du med disse Gaver etc.

Kirkeritualet, s. 62.

Jfr. Wiberg 1832, s. 27. Wiberg har noder til hilsen og svar. Han betragter svaret som et korsvar.

Vi takke dig, HERre! almægtige, evige Gud! at du med disse salige Gaver har vederkvæget os. Nu bede vi din Barmhjertighed, at du lader disse samme Gaver bekomme os vel, til at styrke vor Tro paa dig, og til en brændende Kiærlighed mellem os selv indbyrdes: for din Søns, JESU Christi, vor HERres Skyld!

Alterbogen 1830, s. 254-255.

HV: Teksten er blevet noget moderniseret i forhold til alterbogen 1688. Den findes også i Alterbogen 1830, s. 240. Her er der nogle små afvigelser i forhold til formen i nadverritualet.

Jfr. Wiberg 1832, s. 28. Wibergs tekst afviger fra alterbogen 1830. Men det skriver han også selv.

Menigheden svarer:

Amen.

Kirkeritualet, s. 62. Kapitlet med nadverritualet afsluttes med anvisning om, at den ganske messe slutes med den sædvanlige velsignelse.
Jfr. Wiberg 1832, s. 28. Her findes en 3-stemmig og en 4-stemmig korversion.

Men, er ingen at berette, vender Præsten sig uden Messehagel til Folket, og siger:
HERren være med Eder!

Choret svarer:

Og med din Aand!

Derpaa vender hand sig til Alteret og synger efterfølgende Collect, (som brugis naar ingen Communion holdis).

Lader os alle bede!

Kirkeritualet, s. 20.

O HERre Gud himmelske Fader! vi takke dig for denne din faderlig Velgierning, at du af din store Naade og Barmhiertighed har givet os dit hellige og salige Ord, ved hvilket du ogsaa her hos os forsamler din Christen Kirke! Vi bede dig ydmygeligen, giv os din Hellig Aand, at vi med taknemmelige Hierter maae annamme det og skikke os derefter, og stedse voxer og forfremmes i den christelig Troe, Haab og Kiærlighed, og saa endelig blive salige ved din elskelige Søn, JESum Christum, vor HERre, som med dig lever og regierer i Hellig Aands Enighed, een sand Gud fra Evighed og til Evighed!

Alterbogen 1830, s. 237-238. Let moderniseres i forhold til 1688, men ikke meget.
Kollekten om Ordet findes ogsaa i Kirkeritualet 1685, s. 20.

Choret svarer:

Amen.

Paa Langfredag syngis den Collect, som brugis i Fasten, nemlig: Vi takke dig Gud Fader etc.

Kirkeritualet, s. 20-21.

[Velsignelse fra alteret]

Efter at Collecten er siungen, vender hand sig til Folket igien og lyser den sædvanlige Velsignelse over dennem:

HERren være med Eder!

Choret svarer:

Og med din Aand!

Præsten siger ydermere:

Kirkeritualet, s. 21.

Herren velsigne dig og bevare dig! Herren lade lyse sit Ansigt lyse over dig og være dig naadig! Herren løfte sit Aasyn paa dig, og give dig Fred! Amen!

Alterbogen 1830, s. 242.

Folket svarer:

Amen!

Wiberg 1832, s. 29:

Efter dette Svar vender Præsten sig mod Menigheden, og messer derpaa Velsignelsen saaledes som følger:
Herren være med Eder!
Hertil svarer Choret: Og med din Aand!
Under dette Svar bliver Præsten (her) staaende i uforandret Stilling, uden at vende sig, og fortsætter saaledes som følger:
Herren velsigne dig og bevare dig!
Herren lade lyse sit Ansigt over dig og være dig naadig!
Herren løfte sit Aasyn paa dig, og give dig Fred!
Hertil svarer Choret det saakaldte tredobbelte: "Amen".

Under dette Svar vender Præsten sig igjen mod Alteret, og lader sig derefter afføre Messeklæderne; dog bliver han i Almindelighed staaende for alteret, saalænge Beslutnings-Psalmen synges, hvorefter han, ligesom ved Gudstjenestens Begyndelse, knæler på Alter-Skammelen, medens Bönnen efter Gudstjenesten læses i Chorsdøren, og forlader derpaa Alteret.

[Udgangssalme / Afklædning af messeklæder]

Pro exitu syngis en Psalme, som kommer over eens med Dagens Evangelio, og findis hos hver Fest og Søndag, Aaret igiennem, i den ofte bemælte Psalmebog, da Præsten imidlertid føris af Messe-Klæderne; Men bliver dog staaendis for Alteret indtil alting er til Ende.

Kirkeritualet, s. 21.

HV: Kirkeritualets anvisninger for salmevalget, følges ikke længere i 1832. Hvis man følger Wibergs anvisninger om afklædning af messeklæderne, må der må være en slags omklædningspause efter velsignelsen og inden udgangssalmen. I hvert fald på landet vil der være et praktisk problem med degnen. Det ser ud til, at omklædningen fortsat er foregået synligt foran alteret.

[Udgangsbøn afsluttet med Fadervor]

Og saa sluttis den gandske Guds Tieneste paa den Maade, som før er mælt.

Kirkeritualet, s. 21.

HERre! jeg takker dig af mit gandske Hierte, at du nu haver lært mig hvad du vil, at jeg skal gjøre: Hielp mig nu, min Gud, ved din Hellig Aand for JESu Christi skyld, at jeg maa bevare dit Ord i et reent Hierte, og der af i Troen styrkis, og i et helligt Levnet forbedris, og mig der ved i Liv og Død trøste, Amen.

Fader vor, etc.

Kirkeritualet, s. 10.

Kirkeritualet forudsætter, at præst og menighed knæler under indgangsbønnen. Så det har de formentlig også gjort under udgangsbønnen.

Fader vor, du, som er i Himmelen, helliget vorde dit Navn! Tilkomme dit Rige! Skee din Villie, som i Himmelen, saaledes og paa Jorden! Giv os i Dag vort Daglige Brød! Og forlad os vor Skyld, som vi og forlade vore Skyldnere! Leed os ikke i Fristelse; Men fri os fra det Onde! Thi dit er Riget, Magten og Æren i Evighed. Amen!

Alterbogen 1830, s. 253 (fra nadverliturgien)

[Postludium]

HV: Jeg var forbeholden over for et postludium i 1699, men vil umiddelbart gå ud fra, at det har været praksis i bymenigheder omkring 1832. Det bør undersøges nærmere. Jeg synes ikke, at mine kilder giver noget klart svar på dette punkt.

HV: I Mynsters forslag til nyt kirkeritual 1839 foreskrives det (s. 13), at der spilles på orglet, mens menigheden forlader kirken. I indledningen bemærkes, at højmesse begyndes med, at præsten træder for alteret, mens der præluderes på orglet, hvor et sådant haves (s. 6).

1802, 18. juni: Rescript (til Biskopen over Sjellands-Stift), ang. Gudstjenesten, hvor den evangelisk-christelige Psalmebog i dette Stifts menigheder er eller vorder indført¹

Gr. Da han, i Anledning af indløbne Klager over Sangenes Forkortelse i nogle Menigheder, hvor Psalmebogen er indført, og med Hensyn til at vedligeholde den ved Gudstjenesten nødvendige Orden, har foreslaaet følgende Bestemmelser til Regel for Sangen ved den offentlige Gudstjeneste i de Menigheder, hvor fornævnte Psalmebog er eller vorder indført: 1) nemlig at Gudstjenesten hver Gang skulde begynde med den sædvanlige Bøn af Chordøren, og derpaa synges en Psalme til Indgang, som maatte være at vælge mellem Psalmerne No. 371-378; 2) at Præsten derefter skulde intonere for Alteret til Høimesse den ene Søn- og Hellig-dag Psalmen No. 1, den anden Søn- og Hellig-dag Psalmen No. 3, som derpaa af Menigheden fortsættes indtil Enden: 3) at Præsten derpaa maatte messe Collect og Epistel, hvorefter følger den af ham valgte Hovedpsalme, hvilken ei maatte være kortere end 3 Vers i det ringeste, og hvor intet Orgel findes, til at præludere det første Vers, skulde Sangeren træde frem i Chordøren, og forelæse det tydeligen paa det, at Menigheden beqvemmeligen kunde oplede Psalmen: 4) at Evangelium, naar fuld Messe holdes, derpaa skulde messes for Alteret, og derefter synges Psalmen No. 235; med sidste Vers af Psalmen maatte Præsten gaa paa Prædikestolen; 5) men at, naar fuld Messe bortfalder (paa det at Tid kunde levnes efter Prædikenen til Catechisation, Communion og ministeriale Forretninger), maatte synges en af Præsten valgt Psalme, som ikke maatte være kortere end 2 Vers, da Sangeren ligeledes fremtræder i Chordøren for at forelæse det 1ste Vers, og med det sidste Vers gaar Prædikanten paa Prædikestolen: 6) at det maatte være tilladt, ligesom hidtil paa Høitidsdagene paa hver Søn- og Helligdag, at lade synge fra Prædikestolen 1 eller 2 Vers, enten strax efter at Prædikanten havde forelæst Texten, som skal forklares, eller og under Prædikenen selv, hvor han finder at denne sang kan tjene til nyttig Afveksling i hans Foredrag og til Opbyggelse for Tilhørerne; og skulde han da selv oplæse det eller de Vers, som han vilde lade synge, hvorpaa Sangeren med Orgelet, hvor dette findes, intonerer Psalmen, da Tavlerne, som imidlertid kunne ombæres, i Kjøbstaderne af Klokkeren og andre Vedkommende, paa Landet af Sognets Anden-Skolelærer og Kirkeværgerne eller andre gode Mænd, paa det at Sangeren ubehindret kunde styre Sangen i Menigheden: 7) at Prædikanten, naar Prædikenen er til Ende, skulde, førend han gaar ned af Prædikestolen, forelæse det 1ste Vers af den Psalme, som da skal synges, hvorpaa følge Kirkeforretningerne, Catechisation, Communion, Barnedaab, Brudevielse med Psalmer, som i Psalmebogen ere dertil anviste; til Slutning maatte synges 1 eller 2 Vers, og hele Gudstjenesten sluttes med den sædvanlige

¹ Note v i Kongelige Rescripter: See R. 8 Novbr. 1800, 11 Septbr. og 19 Novbr. 1802

Bøn i Chordøren: – 8) men at det i Henseende til Froprædikenen og Aftensang, samt Onsdags- og Fredags-Gudstjeneste, maatte forblive som hidtil, dog at Præsten vælger Psalmerne, og lader en Psalme synge istedet for Litaniet: og endeligen 9) at Præsten skulde lade de valgte Psalmers Numere tilkjendegive paa Tavler ophængte i Kirken, og Degnen, Kirkesangere, Skolelærere efter Præstens Tilsigende saa betimeligen anbringe Numerne, at Menigheden ved dens Ankomst i Kirken strax kunde vide de Psalmer, som skulde afsynges; ligesom de og skulde være behjælpelige at oplede Psalmerne for Menighederne: –

Saa vil Kongen have Biskopen bemyndiget til, i de Menigheder udi Sjellands-Stift, hvor den evangelisk-christelige Psalmebog er indført eller herefter indføres, at foreskrive det Fornødne i Overensstemmelse med foranførte Forslag.

k: Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve for Danmark og Norge, udtogsvis udgivne ... ved Laurids Fogtman, VI Deel, II. Bind, 1801-1802 (Kbh. 1810), s. 621-622.

Set på KB 22. april 2013. Gruppe: GOF Kong

Dansk højmesse 1901

Skitse til rekonstruktion af højmesseordning i 1901, efter indførelsen af to tekststrækker og et revidereret nadverritual i 1895.

Holger Villadsen, 5. marts 2016

Udgangspunkter:

- Kirkeritualet 1685 med senere ændringer
- Alterbogen 1901 med to tekststrækker og Baggers forord
- Psalmebog for Kirke og Hjem 1899
- Bielefeldts Koralbog 1900
- Viggo Sannes Messebog 1879

Jeg er igen rent praktisk startet med en kopi, denne gang af højmissen 1832. Og heri har jeg indarbejdet de ændringer, som jeg er i stand til at dokumentere, samt slettet det, der ikke længere ser ud til at være gyldigt. Men denne fremgangsmåde er ved at nærme sig et bristepunkt, fordi der er kommet så mange forandringer siden 1685, og fordi der ikke er lavet en officiel opsamling af forandringerne. Så jeg trækker også ret meget på de praktiske anvisninger i Sannes messebog 1879 og på bemærkningerne i Cederfelds liturgiske håndbog 1885. Kirkeritualet 1685 er fortsat det formelle udgangspunkt, men det er efterhånden ret beskedent, hvad der konkret er tilbage.

Kilder / tekster

Kirkeritualet = Danmarks Og Norgis Kirke-Ritual. København: Joachim Schmedtgen 1685, 383 s. [Jeg har brugt genudgivelsen ved Udvalget for Konvent for Kirke og Theologi, 1985, 203 s. Der er desuden online-adgang via KB's hjemmeside til en skannet version af den oprindelige publikation].

Ritualbog 1895 = Revideret Liturgi for Daab og Nadvere. Autoriseret til Brug ved kgl. Resolution af 10. Januar 1895. Kjøbenhavn: Vajsenhuses Forlag 1895, 16 s.

Alterbogen 1901 = Forordnet Alter-Bog for Danmark. København: Det kgl. Vajsenhuses Forlag 1901, 472 s. [Kvartformat, med forord af Hans Bagger, dåbsritual, nadverritual, regler for præsters selvkommunion m.m.].

Salmebog 1899 = Psalmebog for Kirke og Hjem. [Autoriseret 1899. Jeg har brugt en salmebog fra 3. Oplag, København: Vajsenhuses Forlag 1900].

Bielefeldt 1900 = Melodier til Psalmebog for Kirke og Hjem, udgivne ved V. Bielefeldt. (Wilhelm Hansen Edition No. 785), Kjøbenhavn: Wilhelm Hansen 1900. [Der er – så vidt jeg kan se – ikke noget i koralbogen af umiddelbar relevans for rekonstruktionen af højmesseordningen i 1901. Her kunne det være mere relevant med Viggo Bielefeldts Messebog, men den har jeg indtil videre ikke haft adgang til. Søren Sørensen skriver, at messebogen er fra 1907,

men i bibliotekssystemerne kan jeg ikke finde nogen ældre end 1923. Så indtil videre har jeg brugt Viggo Sannes Messebog fra 1879].

Sanne 1879 = Messebog, ved Viggo Sanne, Kantor ved Vor Frue Kirke. København: F. Borchorsts Forlag 1879, 74 s.

Redigeringsprincipper

Redigeringsprincipperne er de samme som tidligere, men det er efterhånden tæt på at være meningsløst at videreføre de fortsat gældende bestemmelser fra Kirkeritualet 1685.

Der er indsat moderne overskrifter i skarp parentes. Intentionen er, at strukturen skal svare til det højmesseforløb, som blev brugt 1901. Terminologien er min og afviger i et vist omfang fra, hvad man brugte i samtiden. På centrale punkter er overskrifterne misvisende i forhold til, hvordan man generelt opfattede højmessens struktur i perioden omkring 1900, hvor den almindelige opfattelse lod til at være, at højmessens havde et centrum i prædikenen, og så var der altertjeneste før prædikenen, og altertjeneste efter prædikenen. Opfattelsen kommer konkret udtryk til i nummertavlerne.

Det afgørende nye i forhold til 1832 er indførelsen af anden tekstrække. Anden tekstrække er indarbejdet i alterbogen 1901. Der kom flere resolutioner og bekendtgørelser i forbindelse med indførelsen af anden tekstrække, og der blev foretaget nogle mindre justeringer, men det forekommer ikke relevant i denne sammenhæng. Som bilag anføres to bekendtgørelser: 1) Bekendtgørelser af 2. februar 1885 om autorisering af en ny række prædiketeksten, og 2) bekendtgørelsen fra 29. januar 1897 om nogle forandringer i den almindelige gudstjeneste.

Et af de oversete hovedpunkter ved indførelsen af anden tekstrække var en bestræbelse på at genindføre fuld messe alle steder. I 1800-tallet var 'halv messe' ret udbredt. Ifølge Cederfeld var 'halv messe' det normale på landet i 1885.

Alterbogen 1901 indeholder også det reviderede nadverritual fra 1895, så det er min primære kilde til nadverritualet i 1901.

Som hjælpemidler til højmesseordningen bruger jeg et par ældre tekster: Viggo Sannes messebog fra 1879 og Cederfelds lille håndbog fra 1885 – og jeg skeler også til Biskoppernes Vejledning fra 1949.

C. C. S. Cederfeld de Simonsen (Provst): Kirkeaaet, Gudstjenesten og de kirkelige Handlinger, en Haandbog for Kirkegjængere og Menighedsmedlemmer, udgivet og med Anmærkninger forsynet ... København: Th. Lind 1885, 44 s.

[I. INDLEDNING]

[Klokkeringning]

Naar Prædiken skal holdis, ringis altid trede sinde til Prædiken, førend den begyndis; de tvende første ikkun med een Klokke, men den sidste gang med tvende, eller fleere, ligesom Kirken formaar, og hidindtil maneerligt haver været.

DE største Klokker ringis altid paa Højtids Dagene, saa vel som Dagen tilforn til Aften-Sang, eller naar Folket gaar til Skrifte, og da kimis tre gange, efter første og anden, naar det ringer, hvilket og skeer paa andre hellige Dage, (undtagen de som falde i Fasten) saa vel som paa alle Søndage imellem Paaske og Pintsdag.

Kirkeritualet, s. 9-10.

HV: Der er formentlig ikke i 1901 sket afgørende forandringer i forhold til 1685 vedr. klokkeringning, men det er ikke et punkt jeg har undersøgt nøjere.

[Indgang / iklædning af messeklæder / præludium]

Saa snart, som det er ringet sammen, da udi de Kirker hvor ingen Orgelverk er, kommer Præsten, som skal messe, for Alteret og der ifører sig de rette Messe-Klæder, som er en hvid linnet Messe-Skiorte og en Messe-Hagel.

Men hvor orgelverk i Kirken er, der begynder Organisten strax der paa at lege (undtagen udi Faste, paa hvilke Tider ingen Orgelverk eller Music i Kirkerne brugis) dog ikkun gandske kort, at Tienesten ikke derover opholdis.

Imidlertid Organisten leger, forføljer Præsten sig for Alteret og der ifører sig ovenbemælte Messe-Klæder.

Naar Orgelverket holder op, eller naar det er udringet, hvor ingen Orgelverk er, eller paa de Tider, naar det ikke brugis, begyndis Guds Tieneste med tilforn indførte liden Bøn og paafølgende Fader Vor etc. Imidlertid sidder Præsten iført forbemælte Messe-Klæder paa sine Knæ for Alteret og med den gandske Menighed, som iligemaade, hver i sin stæd, falder paa Knæ, beder sagte for sig selv.

Kirkeritualet 1685, s. 12-13.

HV: På et tidspunkt flyttes iklædningen af messeklæder fra alteret til sakristi eller lignende. I 1891 skriver Matzen-Timm i deres kirkeret, at præsten ikke må være iført messehagel, når han træder fra alteret (s. 411). Formentlig har denne regel fortsat være gældende i 1901.

Sanne 1879: "Før Tjenesten begynder, og under Indgangspræludiet, hvor Orgel haves, gaar Præsten foran Alteret, hvor han iføres Messeklæderne af vedkommende Kirkebetjent, for saa vidt disse bruges ved Højmessens. [note: Mange Steder paa Landet bruges ikke Messeklæder ved Højmessens]. Derefter knæler han for Alteret, medens den anordnede Bøn læses i Korsdøren."

HV: Cederfeld 1885 omtaler ikke præludium eller messeklæder. Det kan der ikke konkluderes noget sikkert ud fra, men det kan måske opfattes som et symptom på, at hverken messeklæder eller præludium er selvfølgelige gudstjenesteelementer i 1901.

[Indgangsbøn]

Guds Tieneste begyndis paa alle Prædike-Tider i Kiøbstæderne, så vel som paa Landet, med denne liden Bøn og paafølgende Fader vor, etc. Hvilket Degnen staaendis i Chorsdøren, eller mit paa Kirkegulvet, med høj og langsom Røst læser, saaledis:
Kirkeritualet 1685, s. 10.

HV: Ifølge bekendtgørelse 29. jan. 1897 bortfalder Fadervor ved indgangsbønnen i kordøren.

Præsten knæler under indgangsbønnen. Cederfeld skriver (s. 34), at menigheden holdt op med at knæle under indgangsbønnen i det 18. århundrede. Jeg har ikke lagt mærke til officielle ændringsbestemmelser på dette punkt.

Herre! jeg er kommen ind i dette dit Hus, for at høre, hvad du, Gud Fader, min Skaber, du Herre Jesus, min Frelser, du gode Helligaand, i Liv og Død min Trøstermand, vil tale til mig. Herre! oplad nu saaledes ved din Helligaand for Jesu Kristi Skyld mit Hjerte, at jeg af dit Ord kan lære at sørge over mine Synder og at tro i Liv og Død på Jesus, og hver Dag forbedre mig i et helligt Liv og Levned; det høre og bønføre Gud ved Jesus Kristus! Amen!

Fader vor o. s. v.

k: Psalmebog for Kirke og Hjem, Kbh. 1900, s. 317

HV: Salmebøgerne bliver et stykke op i tiden ved med at forudsætte, at indgangsbønnen afsluttes med Fadervor, selv om det ikke længere var nødvendigt efter 1897.

[Indgangssalme]

HV: På dette tidspunkt i 1901 er salmevalget frit, og reskriptet fra 1802 er uden praktisk betydning bort set fra, at det har ophævet bestemmelserne i Kirkeritualet 1685.

Viggo Sanne 1879 kalder salmen for 'første indgangssalme'.

Cederfeld 1885 kalder den 'indgangssalmen' - i bestemt form. På side 34 skriver Cederfeld, at den i sin nuværende form som almindelig menighedssalme stammer fra omordningen af gudstjenesten efter indførelsen af Evangelisk-christelig salmebog i begyndelsen af 1800-tallet.

HV: I 1901 har de fleste kirker orgler, og jeg vil forudsætte, at salmen ledsages af orgelspil.

[Hilsen]

... så vender Præsten sig til Folket og siger med sædvanlig Tone:

HERren være med eder!

Hvortil Choret svarer:

Og med din Aand!

Kirkeritualet, s. 13.

Viggo Sanne 1879: Efter den første Indgangssalme er sungen, vender Præsten sig mod Menigheden og messer: »Herren være med eder!« Koret (Menigheden) svarer: »Og med din Aand"«. [Med noder]. Svaret findes 1-stemmigt, 3-stemmigt og 4-stemmigt.

HV: Hilsenen findes ikke som selvstændigt punkt hos Cederfeld 1885, og det er nok ikke helt retvisende (som jeg gør det) i 1901 at anføre hilsenen som et selvstændigt punkt, når der indledes med hilsen mange gange i gudstjenesten:

- 1) Før indledningskollekten.
- 2) Før evangelielæsningen.
- 3) Før slutningskollekten.
- 4) Før velsignelsen.

Viggo Sanne skriver (s. 8): »Enhver Messe, med Undtagelse af 'Fader vor' og Nadverens Indstiftelses-Ord, begynder altid med: »Herren være med eder!«, som messes vendt mod Menigheden, hvortil hører Svaret fra Koret (Menigheden): »Og med din Aand!«.

[Indledningskollekt]

Saa vender hand sig til Alteret igien, og synger den Collect, som hører til Dagen, hvortil Choret og Folket svarer:

Amen.

Kirkeritualet, s. 13.

Jfr. Viggo Sanne, s. 3-4. Amen synges 3 gange og findes i 3-stemmig version og 4-stemmig version.

Kollekten tages fra Alterbogen 1901. Men den kunne også tages fra salmebøger fra perioden.

[Epistel]

Derefter vender hand sig atter om til Folket og med sædvanlig Tone lydeligen synger Epistelen (Lectien) sigendis allerførst saaledis:

Epistelen skriver St. N.N. Apostel til de N.N. eller

Denne Hellige Lectie skrivis i, eller hos N.N.

og forfølger saa den gandske Epistel (Lectie) indtil Enden.

Kirkeritualet, s. 13.

Epistel læses eller messes fra alterbogen 1901. I 2017 læses epistlen fra første række.

Sanne 1879: »Præsten vender sig atter mod Menigheden og messer Epistlen (eller Lectien), som følger:« ...

Derefter følger nogle eksempler med messetoner.

Cederfeld 1885 har som pkt. 4: Epistelen eller Lectien. Den messes af præsten, og menigheden står op imens.

[Salme]

HV: Ifølge reskriptet af 1802 efterfulgtes epistlen af højmessens hovedsalme. Det ser ud til at gælde længere i 1901. Der er tilsyneladende forskellige opfattelser af, hvad salmens funktion og navn er.

Cederfeld (1885) skriver, at man her synger trosalmen (Vi troe, vi alle troe paa Gud) eller jubelsalmen (Alene Gud i Himmerig).

HV: Det var de to salmer, som ifølge reskriptet af 1802 alternerede som indgangssalme. Det ser ud til, at Cederfeld har sin egen fortolkning af reskriptet fra 1802. Det kunne godt give en vis mening med trossalmen eller 'jubelsalmen' på denne plads, men jeg er ikke overbevist om, at det har været almindelig praksis.

Viggo Sanne (1879) har på denne plads den anden indgangssalme, men skriver ikke nærmere, hvad det er (s. 5).

HV: Det er lidt svært at gennemskue, hvad reglerne om salmevalget egentlig gik ud på i 1901, og om de blev overholdt. Matzen & Timms Kirkeret (1891) har et afsnit om salmesangen (s. 418-420). Her forudsættes det, at præsten har valgfrihed. Der er ikke spor af, at reskriptet fra 1802 fortsat betragtes som gældende. Så jeg går ud fra, at præsten i 1901 kan vælge frit i den salmebog, som man nu bruger på det sted. Og der er ikke længere kun én autoriseret salmebog, men flere.

[Evangelium fra alteret]

HV: Efter indførelsen af anden tekstrække i 1885 og de senere ændringer i 1897 skal på denne plads messes evangeliet fra den tekstrække, som der ikke prædikes over. I 2017 vil det være mest oplagt her at bruge evangeliet fra anden tekstrække. Evangelieteksten tages fra Alterbogen 1901.

Der paa vender Præsten sig atter om til Folket og med høj Røst og lydelig Stemme efter sædvane synger Evangelium med denne Begyndelse:

Dette hellige Evangelium skriver Evangelisten N.N.

Choret svarer:

Gud være lovet for sit glædelige [1901: glædelige] Budskab.

Kirkeritualet 1685, s. 14.

Sanne 1879, s. 5-6: Præsten vender sig igjen [efter epistlen] mod Alteret, medens den anden Indgangssalme synges. Derefter vender han sig atter mod Menigheden og messer: »Herren være med eder!« Kort (Menigheden) svarer: »Og med din Aand!« Præsten messer: »Dette hellige Evangelium skriver Evangelisten ... « Koret (Menigheden) svarer: »Gud være lovet for sit glædelige Budskab!« Sanne har fire versioner: enstemmig, tostemmig, trestemmig og firestemmig.

Efter et eksempel med messetoner til en evangelietekst skriver Sanne (s. 8): Præsten vender sig igjen mod Alteret, medens Messeklæderne afføres ham, hvorefter han forlader Alteret.

HV: Sanne har nogle bemærkninger om helmesse og halvmesse. Det var stadigvæk en mulighed med halvmesse i 1879, men ved reformen i 1890'erne forsøgte man at afskaffe halvmessen.

[Salme før prædiken]

HV: Jeg forudsætter, at denne salme har været en frit valgt salme, men jeg har ikke set officielle bekendtgørelser, der ophævede reskriptet fra 1802. Cederfeldt 1885 kalder denne salme for 'Hovedpsalmen'. Det ser ud til, at salmen 'Nu bede vi den Helligånd' i 1901 har mistet sin position som fast salme før prædiken.

Som tidligere anført forudsætter Matzen-Timm i deres Kirkeret (1891), at præsten har frit salmevalg i den salmebog, der anvendes på stedet. Salmebogen kunne både være Kingos salmebog, Balles salmebog, Roskilde Konvents salmebog og 'Kirke og Hjem'.

[Prædiken: bøn, evangelielæsning og prædiken]

HV: Der har i 1901 ikke været mange detaljer tilbage af bestemmelserne i Kirkeritualet 1685. Præsten har indledt med kort bøn (uden Fadervor), derefter læst evangeliet og prædiket. Efter indførelsen af anden tekstrække og bestemmelserne i 1897 har evangeliet fra prædikestolen har været en anden end det evangelium, der blev messet fra alteret. Jeg udelader i det følgende bestemmelserne fra Kirkeritualet, da jeg ikke kan se, at detaljerne er relevante i 1901.

Cederfeld 1885 har en tredeling af højmesse: a) før Prædiken, b) Prædiken, c) Altertjeneste efter Prædiken / Altergang. Prædikenen følger efter 'Hovedpsalmen' og Cederfeld skriver om punkt b: *Prædiken*, der slutter med den almindelige Kirkebøn og *Velsignelsen*, efter hvilken der i adskillige Kirker synges en saakaldet *Antiphoni* af Choret. Paa de store Høitidsdage synger Menigheden i de fleste Kirker et saakaldet *Prædikestolsvers* enten før eller efter Evangeliets Oplæsning. Under Afsyngelsen af dette Vers, saavelsom under Evangeliets Oplæsning, samt medens Velsignelsen bliver lyst og under den paafølgende *Antiphoni*, staar Menigheden op.

[Kirkebøn]

Ligesom Præsten begynder sin Prædiken, saa skal hans altid slutte den med en almindelig Bøn paa den maade, som Loven om formælder.¹

I særdelighed skal hand bede for dennem, som ville begive sig i Egteskab-stand, saa vel som for de Syge, Svage og Senge-liggende der i Menigheden, som ere Guds Kirkis Forbøn begærende, hvilke hand med Navn opregner, og med et kort Ønske befaler dem i Guds Barmhiertighed til Bestandighed i Troen og en Christen Taalmodighed under Korset, indtil Gud efter sin behagelige Villie gjør en god Forandring der paa, som kand være hans Navn til Ære og dennem til Salighed.

Kirkeritualet, s. 18.

Bøn efter Prædiken.

Lov og og Tak og evig Ære være dig, vor Gud, Fader, Søn og Hellig Aand, du som er og bliver, een sand treenig Gud, højlovet fra første Begyndelse, nu og i al Evighed!

Trøst og styrk, du vor Gud, alle dem, som syge og sorgfulde ere, enten de ere fjern eller nær. Vær med din naadige Hjælp hos alle dem, som lide under Anfægtelser, og staa os alle bi i Fristelsens Time!

Velsign og bevar din hellige, almindelige Kirke og os i den. Velsign og bevar dine hellige Sakramenter, og lad dit Ord have frit Løb iblandt os, for at dit Rige med Retfærdighed og Fred og Glæde i den Hellig Aand maa udbredes og vokse, og Naadens Lys skinne for alle dem, der sidde i Dødens Mørke og Skygge!

Hold din beskærmende Haand over vort Folk og Fædreland og al dets Øvrighed! Velsign og bevar vor Konge, Kong Kristian den Niende, Kronprins Frederik, Konprinsesse Louise, de øvrige kongelige Prinser og Prinsesser og Kongens hele Hus! Giv dem og os alle Naade, Fred, Velsignelse, og efter et kristeligt Liv den evige Salighed!

Fader vor du, som er i Himlene! o. s. v.

Alterbogen 1901, s. 423-424.

[Fadervor]

Derpaa læser Præsten lydelig Herrens Bøn aldelis ud til Enden: Fader vor du som est i Himmelen etc.

Kirkeritualet, s. 18.

¹ Reglerne om kirkebønnen findes i Danske Lov, Anden bog, IV.12: »De skulle altid slutte deris Prædikener med Bønner til Gud / for Guds Ords fri Fremgang / for Kongen og det Kongelige Arve-Huus / for Øvrighed og for den almindelig Nødtørf.«

Fader vor, du, som er i Himlene! Helliget vorde dit Navn! Tilkomme dit Rige! Ske din Vilje, som i Himmelen, saaledes og paa Jorden! Giv os i Dag vort Daglige Brød! Og forlad os vor Skyld, som og vi forlade vore Skyldnere! Og led os ikke ind i Fristelse! Men fri os fra det onde! Thi dit er Riget og Magten og Æren i Evighed. Amen.

Alterbogen 1901, s. 452 (fra nadverliturgien).

[Tillysninger]

Der som noget andet er da at forkynde for Menigheden, enten Kongl. Mandater, som skal oplæsis, ellers Aarsens Tider, som paa Landet brugeligt er, saa vel som Tienestens Begyndelse paa efterfølgende Prædike-Dag, eller og noget andet at lyse efter, som Præsten tilforn er givet til kiende og bør lysis efter, det skal da forredragis og forkyndis.

Kirkeritualet, s. 19.

[Velsignelse fra prædikestolen]

Saa slutter Præsten allersidst med et lidet Ønske og lyser Velsignelsen over Menigheden saaledis:

Kirkeritualet, s. 19.

HV: I 1897 (29. jan.) blev det ved ministeriel bekendtgørelse tilladt, at præster på prædikestolen kunne sluttet med den apostolske velsignelse i stedet for den aronitiske.

Til Slutning ville vi med Apostlen tilønske hverandre:

Vor Herres Jesu Kristi Naade og Guds Kærlighed og den Hellig Aands Samfund være med os alle! Amen.

Alterbogen 1901, s. 424. Overskrift: Velsignelses Ønske efter Prædiken.

[Salme efter prædiken]

HV: Frit valgt salme fra salmebogen. Den vil normalt også fungere som salme inden altergangen.

Sanne 1879: Efter Prædiken synges en Salme, under hvilken Præsten gaar for Alteret og bliver, hvis der er Altergang, der iført Messeklæderne. Naar Salmen er sunget, vender Præsten sig imod Kommunikanterne og oplæser Intimationen til Alterens Sakramente efter Alterbogen, hvorefter han vender sig mod Alteret og messer: Fader vor, du, som er i himmelen ...

Cederfeld giver følgende anvisninger for altertjenesten efter prædiken (s. 7): naar Altergang holdes, foregaar denne, efter at den første Psalme efter Prædiken er sunget; efter Sacramentets Uddeling og en paafølgende Takkepsalme, slutter Gudstjenesten som ovenfor meldt med Collect, Velsignelsen, Udgangsp. og Udgangsbønnen.

[Dåb]

Saa gaar Præsten ned at døbe Børn, om nogle ere, som da skulle døbis, paa den Maade, som herefter følger.

Efter Daaben syngis det sidste Vers af denne Psalme: Paa Sinai Bjerg etc.

Hvo, som troer og bliver døbt

eller en anden, som sig der paa kand skikke af meerbemælte Psalmebog.

Paa Landet og, hvor det ellers hid indtil har været brugeligt, gaar Quinden med BARNET strax der paa op at ofre, disligeste Fadderne og andre, som dertil ere budne, og synger Degnen imidlertid en Psalme, som sig der paa kand best skikke.

Kirkeritualet, s. 20.

[III. NADVER]

HV: I 1895 blev der autoriseret et nyt nadverritual, som blev trykt som et lille særtryk i 1895 og senere bl.a. i alterbogen 1901. Hvis man ønskede at holde sig til det gamle ritual fra Kirkeritualet 1685, var det fortsat tilladt. Nadverritualet fra 1895 er helt uden praktiske anvisninger, så I et vist omfang er det afhængigt af, at man havde en forhåndsforståelse af, hvordan det skulle foregå. Ritualet bør nok kun opfattes som en ajourføring af selve ordlyden.

Jeg har i det følgende udeladt en del af bestemmelserne fra Kirkeritualet 1685.

[Nadversalme? Normalt lig med salmen efter prædiken]

HV: Punktet udelades formentlig?

Cederfeld 1885, s. 7: ... naar Altergang holdes, foregaaer denne, efter at den første Psalme efter Prædiken er sunget; ...

Cederfeld 1885, s. 13: Saasart Altergjæsterne ere samlede i Kirkens Chor, begynder Præsten den hellige Handling med Oplæsningen af følgende indledningstale: Paa det, kjæreste Christi Venner ... «

Biskoppernes Vejledning (1949, s. 65) skriver om salmesang før, under og efter nadver: »Nadveren kan indledes med en salme, hvorunder altergjæsterne samler sig i koret, såfremt ikke praktiske grunde hindrer det. Under uddelingen synges salmer eller spilles på orgelet. Når alle har modtaget nadveren, kan der synges en salme inden kollekten.« HV: I denne sammenhæng er det vigtigt at lægge mærke til ordet 'kan'.

[Nadverformaning]

Naar alting er saaledis rede, og Sangen er udsyngen for Communionen, da vender Præsten sig om til Menigheden og læser allerførst den sædvanlige Formaning til dennem, som da skulle berettis: »Paa det kieriste Christi Venner, at I rettelig etc.«

Kirkeritualet, s. 60.

Kære Kristi Venner! For at I rettelig og værdig kunne modtage den hellige Nadvere, maa I fremfor alt lægge eder paa Sinde, at tro vor Herres Jesu Kristi Ord, som her lyde, og at gøre, hvad han befaler. Thi disse Ord, som Kristus sagde: »Det er mit Legeme, som gives for eder«, og: »Det er mit Blod, som udgydes for eder til Syndernes Forladelse«, dem skulle I tro, saa at være i Sandhed, at Jesus Kristus er selv til Stede med sit Legeme og Blod i sin hellige Nadvere, alt som hans Ord lyde. Og af disse Ord »til Syndernes Forladelse« skulle I ligeledes tro, at han skænker eder sit Legeme og Blod til Stadfæstelse paa alle eders Synders Forladelse. Dernæst skulle I gøre, hvad vor Herre Jesus Kristus befaler, naar han siger: »Tager dette hen og æder det!« – »Drikker alle deraf!« – »Dette gører til min Ihukommelse!« Thi han har givet os sit Legeme og

Blod at æde og drikke til Syndernes Forladelse og evigt Liv, og til Ihukommelse af hans hellige Lidelse og Død. Derfor, naar I tro disse Kristi Ord og gøre efter denne hans Befaling, da ere I skikkede til værdig at nyde hans hellige Nadvere. Dertil give Gud Fader eder sin Naade ved samme Jesus Kristus, vor Herre! Og derom ville vi alle bede, idet vi sige af Hjertet:

Fader vor ... [se nedenfor]

Alterbogen 1901, s. 451-452.

HV: I alterbog, ritualbog og salmebog følger Fadervor lige efter Nadverformaning. Der er ikke antydning af noget liturgisk skift, fra tale til messe, eller at præsten vender sig mod alteret. Det har der nu nok fortsat været.

[Fadervor]

Derefter vender hand sig til Alteret igien og med høj Røst paa Dansk udsynger den gandske Communions Messe saaledis: Lad os alle bede: Fader vor, du som est etc.

Kirkeritualet, s. 60-61.

Fader vor, du, som er i Himlene! Helliget worde dit Navn! Tilkomme dit Rige! Ske din Vilje, som i Himmelen, saaledes og paa Jorden! Giv os i Dag vort daglige Brød! Og forlad os vor Skyld, som vi og forlade vore Skyldere! Og led os ikke ind i Fristelse! Men fri os fra det onde! Thi dit er Riget og Magten og Æren i Evighed! Amen!

Alterbog 1901, s. 452.

HV: Hvis Fadervor skal messes og med lige netop den tekst, der står ovenfor, ved jeg p.t. ikke, hvilken messebog der kan bruges. Teksten afviger på et par punkter fra Viggo Sanne 1879. Og Bielefeld var mig bekendt ikke kommen med en messebog endnu i 1901.

Hvortil Menigheden svarer

Amen!

Kirkeritualet, s. 61.

HV: Der er noder til et sunget amen hos Sanne (1879, s. 23). Strengt taget står der ikke noget i 1895-ritualet om, at amen skal synges af kor/menighed.

[Indstiftelsesordene]

Strax derpaa begynder hand iligemaade Indstiftelsens Ord:

Vor HERre Jesus Christus etc.

Her er at agte, at naar Præsten nævner de Ord: Tog hand Brødet etc. Da tager hand Brikken med Brødet i Haanden, og holder den saa længe indtil den første Part er udsyngen, saa vit det vedkommer, og da setter hand den ned paa Alteret igien.

Iligemaade, naar hans nævner de Ord: Ligesaa tog hand og Kalken, etc. holder hand Kalken med sin Haand indtil Testamentets Ord aldelis ere udlæste,

Imidlertid Velsignelsen saaledis skeer, tier enten Menigheden gandske stille, eller og læser sagte for sig selv efter Præsten.

Kirkeritualet, s. 61.

HV: Man må vel i et eller andet omfang forudsætte, at ovenstående fortsat er gyldigt i 1901, men det er lidt mærkeligt, at det nyautoriserede 1895-ritual er helt tavs på dette punkt. Det forudsætter en hel del, men skriver det ikke.

Vor Herre Jesus Kristus, i den Nat, da han blev forraadt, (NB.) tog han Brødet, takkede og brød det, gav sine Disciple og sagde: »Tager dette hen og æder det; det er mit Legeme, som gives for eder. Dette gør til min Ihukommelse.«

Ligesaa (NB.) tog han og Kalken efter Aftensmaaltid, takke, gav dem og sagde: »Drikker alle deraf; denne er den nye Pagts Kalk i mit Blod, som udgydes for eder til Syndernes Forladelse. Dette gør, saa ofte som I det drikke, til min Ihukommelse.«

Dette er Jesu sande Legem.

Dette er Jesu sande Blod.

Alterbogen 1901, s. 452-453.

HV: Der er messetoner hos Sanne 1879, s. 24-25. Ordlyden er ikke helt identisk, men er tæt på. Jeg ved ikke, om der kan findes en ajourført version efter 1895?

[Uddeling]

Naar dette er forrettet, da tager Præsten med Ærbødighed først Disken med det velsignede Brød og begynder fra den højre Haand at uddeele det runden om til dennem, som sidde paa Knæ for Alteret, saa at hand giver en hver sin Deel i Munden, og i det hand giver det, siger hand til en hver i sær:

Dette er Jesu sande Legeme.

Derefter tager hand Kalken og uddeeler den paa samme Maade, saa at hand holder derpaa, mens de drikke deraf, og i det de drikke, siger hand til en hver i sær disse Ord:
Dette er Jesu sande Blod.

I Kiøbstæderne og hvor, der ere flere Præste end een, der bør den ene uddeele Brødet og den anden Kalken, dog kommer den anden ikke op til Alteret, førend Consecrationen er skeet, og Uddeelelsen skal begynde, og skal en Guds Tiener see vel til, at Kalken er saaledis iskenket, at hans intet spilder deraf, naar hand rører sig dermed.

Efter at Uddeelelsen saaledis er skeet med begge Dele, Brødet og Vinen, da vender den Præst, som har uddeeleet Kalken, sig til Communicanterne og siger saaledis:

Kirkeritualet, s. 61-62.

HV: Bestemmelserne ovenfor fra 1685 er vel ikke uden videre gyldige i 1901, men jeg kan på den anden side ikke umiddelbart komme i tanke om opdaterede anvisninger.

Den korsfæstede og genopstandne Kristus Jesus, som nu har bispist og skænket eder med sit hellige Legeme og Blod, hvormed han gjorde Fyldest for alle eders Synder, han styrke og opholde eder derved i en sand Tro til det evige Liv!

Fred være med eder!

Alterbogen 1901, s. 453, fra 1895-ritualet. Samt særtryk af ritualerne 1895.

Saa staa de op, som have communiceret, og med Ærbødighed bøje deris Knæ tillige med deris Hierter, og gaa saa til hver sin Stæd igien.

Dersom der ere flere at berette, da handlis med dennem, ligesom med de første.

Præsten skal flittig legge vind paa, at hand veed Tallet paa dem, som skal berettis, saa at hand ikke nødis til at igientage de forskrevne Velsignelsens Ord; Ti hverken Brødet, eller Vinen bør at uddeelis, førend de ved Ordet ere helligede.

Kirkeritualet, s. 61-62.

Sanne 1879, s. 25: Efter at Consekrationen saaledes er fuldbyrdet, synger Koret en Salme, under hvilken Brødet og Vinen distribueres, og det i Alterbogen foreskrevne Ønske til Kommunikanterne udsiges for hvert Sæt Kommunikanter især, idet Præsten hver Gang, efter at have foretaget Distributionen, træder for Midten af Alteret med Kalken i Haanden.

HV: Sannes tekst er kun en modernisering af teksten hos Wiberg 1832.

HV: Der er på dette tidspunkt blevet mulighed for præsters selvkommunion. Reglerne findes i alterbogen 1901, s. 454-455. Her er der også anvisninger for, hvad præsten skal sige under uddelingen og i slutningsordene, hvis han tager sig selv til alters.

[Takkesalme]

. . . og endelig sluttet Sangen med, enten denne liden Lovsang: Gud være lovet etc. Eller og en anden smuk og beqvem Takke-Psalme.

Kirkeritualet, s. 62.

HV: Jeg er usikker på, i hvilket omfang man sang en takkesalme i 1901. Der er fx ikke spor af den hos Sanne 1879, mens Cederfeld 1885 forudsætter, at der er en takkesalme efter nadveren. Her kan man måske også forsvare at se på bestemmelserne i Biskoppernes Vejledning 1949, hvor der står, at der *kan* synges en salme inden kollekten.

Cederfeld 1885, s. 7: naar Altergang holdes, foregaaer denne, efter at den første Psalme efter Prædiken er sunget; efter Sacramentets Uddeling og en paafølgende Takkepsalme slutter Gudstjenesten som ovenfor meldt med Collect, Velsignelsen, Udgangsp. og Udgangsbønnen.

[IV. AFSLUTNING]

HV: Firedelingen af gudstjenesten (Indledning, Ordet, Nadver, Afslutning) findes formelt set ikke før 1992-ordningen. Men at der de facto fx regnes med en slags afslutning fremgår af ovenstående citat fra Cederfeld. Ifølge Cederfeld består afslutningen af: kollekt, velsignelsen, udgangssalme og udgangsbøn.

[Slutningskollekt]

Derefter vender Præsten sig til Menigheden og synger med høj Røst:

Herren være med eder!

Menigheden svarer:

Og med din Aand.

Siden vender hand sig til Alteret igien og læser efter Sædvane denne efterfølgende

Collect saaledis:

Lader os alle bede: Vi takke dig HERre, Almægtigste ævige Gud, at du med disse Gaver etc.

Kirkeritualet, s. 62.

Jfr. Sanne 1879, s. 25, hvor der er messetoner til hilsenen og kollekten efter 'Alterens Sacramente'.

Lader os alle bede:

Vi takke dig, Herre, almægtige, evige Gud, fordi du med disse salige Gaver har os vederkvæget. Nu bede vi din Barmhjertighed, at du lader disse dine Gaver komme os rettelig til gode, til at styrke vor Tro, oplive vort Haab og gøre den indbyrdes Kærlighed brændende i vore Hjerter, for din Søns, Jesu Kristi, vor Herres Skyld! Amen.

Alterbogen 1901, s. 453-454. Samt særtrykket 1895 af 1895-ritualet.

HV: Ovenstående efterfølges begge steder af hilsen og velsignelsen, der altså ikke optræder som selvstændige punkter i ritualet.

Jfr. Sanne 1879, s. 25-26. Men Sanne har af naturlige grunde ikke den samme tekst som ovenfor.

Menigheden svarer:

Amen.

Kirkeritualet, s. 62. Kapitlet med nadverritualet afsluttes med anvisning om, at den ganske messe sluttes med den sædvanlige velsignelse.

Jfr. Sanne 1879, s. 26.

Men, er ingen at berette, vender Præsten sig uden Messehagel til Folket, og siger:

HERren være med Eder!

Choret svarer:

Og med din Aand!

Derpaa vender hand sig til Alteret og synger efterfølgende Collect, (som brugis naar ingen Communion holdis).

Lader os alle bede!

Kirkeritualet, s. 20.

Lader os alle bede:

O Herre Gud, himmelske Fader! vi takke dig for denne din faderlige Velgerning, at du af din store Naade og Barmhjertighed har givet os dit hellige og salige Ord, ved hvilket du ogsaa her hos os forsamler din kristen Kirke. Vi bede dig ydmygeligen, giv os din Hellig Aand, saa vi med taknemmelige Hjerter tage derimod og skikke os derefter, og altid vokse og forfremmes i den kristelige Tro, Haab og Kærlighed, og saa endelig blive salige ved din elskelige Søn, Jesus Kristus, vor Herre, som med dig lever og regerer i Hellig Aands Enhed, een sand Gud fra Evighed og til Evighed! Amen.

Alterbogen 1901, s. 430. Kollekten om Ordet befinder sig i alterbogen i et afsnit med 'Nogle Kollekte efter Prædiken'. Ordlyden er moderniseret i forhold til 1688 og senere, men ikke meget.

Choret svarer:

Amen.

Kirkeritualet, s. 20-21.

HV: Amen er i alterbogen indbygget i kollekten, og det fremgår ikke, at amen skal synges af menigheden/koret. Men det må man have gjort.

Jfr. Sanne 1879, s. 27-29.

[Velsignelse fra alteret]

Efter at Collecten er siungen, vender hand sig til Folket igien og lyser den sædvanlige Velsignelse over dennem:

Herren være med Eder!

Choret svarer:

Og med din Aand!

Præsten siger ydermere:

Kirkeritualet, s. 21.

Herren være med eder!

Herren velsigne dig og bevare dig! Herren lade lyse sit Ansigt over dig og være dig naadig! Herren løfte sit Aasyn paa dig, og give dig Fred! Amen.

Alterbogen 1901, s. 454, fra nadverritualet 1895.

HV: Ordlyden er uændret i forhold til 1830. Menighedssvarene er påfaldende fraværende i ritualteksten. Det fremgår strengt taget ikke af ritualet, hvem der siger hvad. Og der er ikke antydning af noget svar efter hilsenen.

HV: Velsignelsen findes i alterbogen 1901 (s. 432) også under en selvstændig overskrift: Velsignelsen. Men velsignelsen optræder formelt set ikke som et selvstændigt punkt i højmesseordningen på denne tid.

Folket svarer:

Amen!

Jfr. Sanne 1879, s. 26-27.

Sanne 1879, s. 27: Efter Svaret vender Præsten sig igjen mod Alteret og lader sig afføre Messeklæderne. Efter at Slutningspsalmen er sungen, knæler han igjen for Alteret, medens Bønen efter Gudstjenesten læses i Korsdøren, og forlader derpaa Alteret.

[Udgangssalme / Afklædning af messeklæder]

Pro exitu syngis en Psalme, som kommer over eens med Dagens Evangelio, og findis hos hver Fest og Søndag, Aaret igiennem, i den ofte bemælte Psalmebog, da Præsten imidlertid føris af Messe-Klæderne; Men bliver dog staaendis for Alteret indtil alting er til Ende.

Kirkeritualet, s. 21.

HV: Jfr. Sanne ovenfor. Salmevalget har været frit i 1901.

[Udgangsbøn afsluttet med Fadervor]

Og saa sluttis den gandske Guds Tieneste paa den Maade, som før er mælt.

Kirkeritualet, s. 21.

Herre, jeg takker dig af mit ganske Hjerte, fordi du har lært mig, hvad du vil, at jeg skal tro og gøre. Hjælp mig nu, min Gud! ved din Helligaand for Jesu Kristi Skyld, at jeg maa bevare dit Ord i et rent Hjerte, deraf i Troen styrkes og i et helligt Levned forbedres og mig derved i Liv og Død trøste! Amen!

Fader vor, du, som er i Himlene! Helliget vorde dit Navn! Tilkomme dit Rige! Ske din Vilje, som i Himmelen, saaledes og paa Jorden! Giv os i Dag vort daglige Brød! Og forlad os vor Skyld, som vi og forlade vore Skyldere! Og led

os ikke ind i Fristelse! Men fri os fra det onde! Thi dit er Riget, og Magten og Æren i Evighed! Amen!

k: Psalmebog for Kirke og Hjem, Kbh. 1900, s. 323.

HV: Hvis man holder sig bekendtgørelsen fra 1897 er der ikke symmetri, hvad angår Fadervor. Den bruges kun efter udgangsbønnen, ikke efter indgangsbønnen.

[Postludium]

HV: Jeg går ud fra, at det i 1901 har været almindelig praksis med orgelspil til postludium, men jeg savner indtil videre formel dokumentation. Ifølge vejledningerne og ritualerne fra perioden slutter gudstjenesten med udgangsbønnen. Men der må kunne findes noget formelt om postludiet?

Biskoppernes vejledning 1949 har ikke postludiet som et selvstændigt led i højmesse. Her anføres (s. 16): »Efter udgangsbønnen rejser præsten sig, forlader alteret og afføres messeklæderne, medens der spilles et postludium, hvor et sådant forefindes.« Sådan stod der også i andenudgaven fra 1955 og i salmebøgerne efter 1953.

HV: I 1949 afføres præsten først messeklæderne, *efter* at han har forladt alteret. Måske har denne skik allerede fundet indpas i 1901? Jeg er lidt usikker på det punkt. Vejledningerne fra slutningen af 1800-tallet peger i en anden retning.

1885, 2. februar: Bekjendtgørelse om Autorisering af en ny Række Prædiketexter.

Ved allerhøieste Resolution af 28de f. M. [28. januar 1885] har det behaget Hans Majestæt at fastsætte, 1) at den af Præsteconventerne i Roeskilde, Kjøbenhavn og det sydostlige Jylland fremlagte Række af Prædiketexter til Kirkeaarets Søn- og Helligdage (anden Udgave, Kjøbenhavn, 1882) med de nedennævnte Forandringer og nærmere Bestemmelser autoriseres til Brug ved Gudstjenesten ved Siden af den i Alterbogen anordnede Textrække, saaledes at der fra 1ste Søndag i Advent 1885 prædikkes over den førstnævnte Textrække hele Kirkeaaret igjennem, fra 1ste Søndag i Advent 1886 over de gamle Texter, ligeledes Kirkeaaret igjennem, og saaledes fremdeles vekslede. 2) I den ovennævnte nye Textrække foretages følgende Forandringer: a. Epistlen 5te Søndag efter Paaske forkortes til Rom. 8,24-28, Lectie til Christi Himmelfartsdag Psalme 110 afsluttes med det 4de Vers, c. Lectie til 6te Søndag efter Paaske ombyttes med Rom. 8,29-39. 3. Præster, der maatte ønske sig fritagne for at prædike over de nye Texter, have før hvert vedkommende Kirkeaares Begyndelse at melde dette gjennem Provsten til Biskoppen. Skulde Flertallet af en Menigheds Medlemmer udtale sig mod Indførelsen af den nye Textrække, da bortfalder denne for den vedkommende Menighed. Det skal være de Præster, der iøvrigt prædike over de nye Texter i det vedkommende Kirkeaar, uforment at holde sig til de gamle Texter paa følgende Helligdage: 1ste og 2den Juledag, Nyaarsdag, Fastelavns Søndag, 1ste Søndag i Fasten, Mariæ Bebudelsesdag, Skjærtorsdag, 1ste Paaskedag og 1ste Pintsedag. 4. De gamle Evangelier skulle have Eneret ved Altertjenesten. Hvor der er fuld Messe benyttes de nye Epistler, naar der prædikkes over de nye Evangelier; hvor der ikke er fuld Messe, træder de gamle Evangelier istedenfor de nye Epistler. Hvilken allerhøieste Resolution herved bekjendtgjøres til Efterretning og Foranstaltning for alle Vedkommende.

Love og Expeditioner 1884-86, s. 164-165. I en fodnote til bekendtgørelsen citeres indstillingen fra det kirkelige Raad side 165-168. Rådet henviser i indledning til et cirkulære fra ministeriet af 17. maj 1884, hvor ministeriet forelagde sagen til behandling i rådet.

1897, 29. januar: Ministeriets Bekendtgørelse angaaende nogle Forandringer i den almindelige Gudstjeneste paa Søn- og Helligdage.

Paa Ministeriets derom nedlagte allerunderdanigste Forestilling har det under 22. d. M. [22. januar 1897] behaget Hans Majestæt Kongen allernaadigst at bifalde, at der finder følgende Forandringer Sted i den almindelige Gudstjeneste paa Søn- og Helligdage:

1. at Bestemmelsen i allerhøjeste Resolution af 28. Januar 1885, jfr. Bekendtgørelse fra Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet af 2. Februar 1885, om de gamle Evangeliers Eneret ved Altertjenesten ophæves, saaledes at for Fremtiden i de Kirkeaar, i hvilke der prædikkes over de gamle

Evangelier, de nye messes fra Alteret, dog, at det ikke skal være de Præster og Menigheder, som ikke have indført den nye Tekstrække, forment i Henhold til ovennævnte allerhøjeste Resolution fremdeles udelukkende at bruge den gamle Tekstrække baade ved Altertjenesten og paa Prædikestolen;

2. at det tillades Præsterne, naar Menigheden ikke gør Indsigelse derimod, herefter at slutte deres Prædiken med det saakaldte apostoliske Velsignelsesønske (2 Kor. 13,13), medens den præstelige Velsignelse (4 Mos. 6,24-26) ligesom hidtil skal lyde ved Altertjenesten efter Prædiken. Dette apostoliske Ønske skal, medens Menigheden rejser sig, udtales med følgende Ord:

»Til Slutning ville vi med Apostlen tilønske hverandre: Vor Herres Jesu Christi Naade og Guds Kærlighed og den Hellig Aands Samfund være med os alle! Amen!«;

3. at Fadervor udelades ved Indgangsbønnerne i Kordøren og paa Prædikestolen, saaledes at det for Fremtiden kun kommer til at lyde ved Slutningsbønnerne paa Prædikestolen og i Kordøren samt som hidtil ved Nadver og Daab, dog saaledes, at det fremtidig skal være tilladt at bruge Fadervor ogsaa i Indgangsbønnerne, hvor Præst og Menighed maatte ønske det;

hvorhos det lige allernaadigst har behaget Hans Majestæt Kongen at bemyndige Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet til at foretage de fornødne Skridt til Indførelsen i Menighederne af de saaledes allerhøjest befaldte Ændringer i Gudstjenesten.

I Henhold hertil fastsætter Ministeriet herved, at de ved foranstaaende allerhøjeste Resolution bifaldte Forandringer i den almindelige Gudstjeneste skulle træde i Kraft paa Fastelavns Søndag den 28. Februar d. A. saaledes, at fra og med denne Dag de nye Evangelier skulle messes fra Alteret efter de i Punkt 1 derom givne Regler og de øvrige ved den allerhøjeste Resolution befaldte Ændringer i Gudstjenesten kunne indføres i det Omfang, hvori Præst og Menighed ere enige i at ønske dem indførte.

Hvilket hermed bekendtgøres for alle Vedkommende til Efterretning og Iagttagelse.

Love og Ekspeditioner 1897-98, s. 21-22.